

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

**OLY TA‘LIM TIZIMI PEDAGOG VA RAHBAR
KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISHNI TASHKIL ETISH
BOSH ILMIY - METODIK MARKAZI**

**O‘ZDJTU HUZURIDAGI CHET TILLARNI O‘QITISHNING
INNOVATSIYAVIY METODIKALARINI RIVOJLANTIRISH
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY MARKAZI**

FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘QITISH: SHARQ TILLARI

**“KOMMUNIKATIV TILSHUNOSLIK VA TIL
KOMPETENSIYALARI”
MODULI
MODULI BO‘YICHA**

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Toshkent – 2018

Mazkur o‘quv-uslubiy majmua Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2018 yil 27 mart 274-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv reja va dastur asosida tayyorlandi.

Tuzuvchilar: f.f.d., professor Z.N.Xudaybergenova

Taqrizchilar: Sh.Usmonova filologiya fanlari doktori, professor (TDSHI)
D.Lutfullayeva filologiya fanlari doktori, professor (TDO‘TAU)

O‘quv-uslubiy majmua O‘zDJTU huzuridagi RIAIM Kengashining 2018 yil 11 yanvardagi 11-sonli qarori bilan tasdiqqa tavsiya qilingan.

MUNDARIJA

I.ISHCHI O‘QUV DASTURI.....	4
II.MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA’LIM METODLARI.	8
III. AMALIY MATERIALLAR MAZMUNI	11
VI. KEYSLAR BANKI.....	11
V. MUSTAQIL TA’LIM MAVZULARI	46
Y.GLOSSARIY	48
YI. ADABIYOTLAR RO‘YXATI	53

I.ISHCHI O‘QUV DASTURI

Kirish

Dastur O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4732-son Farmonidagi ustuvor yo‘nalishlar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u zamonaviy talablar asosida qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonlarining mazmunini takomillashtirish hamda oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasbiy kompetentligini muntazam oshirib borishni maqsad qiladi.

Dastur mazmuni oliy ta’limning normativ-huquqiy asoslari va qonunchilik normalari, ilg‘or ta’lim texnologiyalari va pedagogik mahorat, ta’lim jarayonlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash, amaliy xorijiy til, tizimli tahlil va qaror qabul qilish asoslari, maxsus fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, texnologik taraqqiyot va o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo‘yicha so‘nggi yutuqlar, pedagogning kasbiy kompetentligi va kreativligi, global Internet tarmog‘i, multimedia tizimlari va masofadan o‘qitish usullarini o‘zlashtirish bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejaları asosida shakllantirilgan bo‘lib, bu orqali oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining sohaga oid zamonaviy ta’lim va innovatsiya texnologiyalari, ilg‘or xorijiy tajribalardan samarali foydalanish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o‘quv jarayoniga keng tatbiq etish, chet tillarini intensiv o‘zlashtirish darajasini oshirish hisobiga ularning kasb mahoratini, ilmiy faoliyatini muntazam yuksaltirish, oliy ta’lim muassasalarida o‘quv-tarbiya jarayonlarini tashkil etish va boshqarishni tizimli tahlil qilish, shuningdek, pedagogik vaziyatlarda optimal qarorlar qabul qilish bilan bog‘liq kompetensiyalarga ega bo‘lishlari ta’minlanadi.

Qayta tayyorlash va malaka oshirish yo‘nalishining o‘ziga xos xususiyatlari hamda dolzarb masalalaridan kelib chiqqan holda dasturda tinglovchilarning maxsus fanlar doirasidagi bilim, ko‘nikma, malaka hamda kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar o‘zgartirilishi mumkin.

Modulning maqsadi va vazifalari

Tinglovchilarning tilshunoslik yo‘nalishi bo‘yicha olgan nazariy bilimlarini yanada chuqurlashtirish, tilshunoslikka oid fundamental bilimlar asosini egallashiga ko‘maklashish, jahon olimlarining tilshunoslik fani sohasida yaratgan muhim nazariy tadqiqotlarini tahlil qilishga o‘rgatish, ularni dars jarayoniga samarali tatbiq etishga o‘rgatish.

Modul mavzu va topshiriqlari

Kommunikativ tilshunoslik tushunchasi. CEFR va uning doirasida 4 kompetensiya: lingvistik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik kompetensiyalar. Til kompetensiyalarni o‘qitish usullari: Greysning “xamkorlik prinsiplari” (Grice’s

cooperative principles), nolingvistik faktorlar (speech acts, intersubjectivity, social representation) va ularni o'qitish usullari. Kommunikativ grammatika va kommunikativ leksika. Grammatika va leksikologiyani diskurs doirasida o'qitish. O'qitishda konstruktivistik yondashuv. Til aktiv vosita sifatida (Metaphors we live by). "Aktiv til"ni o'qitish va baholash mexanizmlari. So'z va konsept. Konseptlarini interpretatsiya qilish va o'qitish.

Maxsus fanlar bo'yicha tinglovchilar quyidagi yangi bilim, ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalarga ega bo'lishlari talab etiladi:

Tinglovchi:

- tilshunoslik tarixida ro'y bergan paradigmalarning siljishi, antropotsentrik
- paradigma xususiyatlari va uning boshqa paradigmalardan farqli jihatlari;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlari sohalararo fanlar ekanligi va boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liqligi va munosabatlari;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlari (Kognitiv lingvistik, Qiyosiy lingvomadaniyatshunoslik, Lingvopragmatika) anhanaviy tilshunoslikdagi fanlardan farqli jihatlari;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlari fanining nazariy va amaliy yutuqlari;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlaridagi turli nazariy qarashlar va yetakchi kontseptsiyalar;
- til obektiv borliq haqidagi bilimlarni aks ettiruvchi vosita ekanligi;
- til bilim olish va saqlash, uni amalda qo'llash va uzatish manbai, tafakkurni va insonning dunyoqarashini shakllantiruvchi vosita ekanligi;
- til turli xil bilim tuzilmalari va milliy-madaniy xarakterga ega bo'lgan mahlumotlarni aks ettiruvchi vosita ekanligi;
- madaniy kontsept, freym, kontseptual dunyo tasviri, lisoniy dunyo tasviri, milliy dunyo tasviri tushunchalari; kontseptual sistema va til sistemasi o'rtasidagi munosabatlar; olam va undagi narsalarni kategoriyalash va kontseptuallashtirish jarayonlari;
- o'zga va ona vatan madaniyatidagi lisoniy farqlar, lisoniy va milliy dunyo tasvirlardagi farqlar va o'xshashliklar;
- tildagi milliy-madaniy xususiyatga ega madaniy birliklar; madaniy kodlar, madaniy kompetensiya tushunchalari;
- kommunikativ-pragmatik strategiyalar va taktikalar, nutq jarayoni va uning turlari, nutqiy kompetensiya, nutqiy ahloq, nutqiy aktlarning klassifikatsiyasi;
- kommunikativ jarayonining pragmatik effektivligi, konqentsional va
- nokonqentsional implikaturalar, til birliklarining pragmatik jihati;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlari sohasida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqotlarga qo'yilgan talablar;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlari sohasida bajarilgan tadqiqotlarda ilmiylik va manbalarga asoslanib fikr yuritish talablari haqida *tasavvurga ega bo'lishi*
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlarining metodologik printsiplari,

- zamonaviy lingvistik yo'nalishlarida til va tafakkur, til va madaniyat, til va nutq munosabatlariga turli yondashuvlar;
- o'rganilayotgan fanlarning terminologik apparati, qonuniyatlari va asosiy tushunchalari;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlarining asosiy tamoyillari va ularning xususiyatlari;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlarining asosiy tushunchalari: madaniy birliklar va ularning turlari, nutqiy akt, kontsept va uning turlari, freym nazariyasi va uning tahlili; bilim tuzilmalari, axborot, kategorizatsiya, kontseptualizatsiya,
- kognitsiya, prototip, kontseptual va lisoniy dunyo tasviri; □ kognitiv metafora, uning turlari va verballashuv xususiyatlari; stilistik vosita, kategoriya va hodisalarni o'rganishda lingvokognitiv yondashuv; stilistik kategoriya va hodisalarni o'rganishda lingvokognitiv yondashuv;
- pragmatikadagi kooperatsiya tamoyili, nutqiy akt turlari, pragmatik vazifalar, kommunikativ-pragmatik hodisa, hushmuomalalik tamoyili, nutqiy aktning semantik-pragmatik xususiyatlari;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlar bo'yicha mavzularni bilish va egallagan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llashni ***bilishi va ulardan foydalana olishi***;
- lisoniy material bilan ishlash;
- muayyan nazariy masalalarga oid fikrlarni bayon etishi, ayni fikrlarga nisbatan tanqidiy munosabatini shakllantirish va ifodalash;
- zamonaviy lingvistik yo'nalishlarining asosiy tushunchalariga ilmiy izoh bera olishni va ushbu tushunchalarini o'z ilmiy tadqiqotlarida qo'llay olish;
- lisoniy birliklarni tahlil qilish metodlarini (kross-madaniy tahlil, kontseptual tahlil, lingvopragmatik tahlil, freym tahlil, kognitiv xarita tuzish) bilish va ularni amaliyotda qo'llash;
- til birliklari kognitiv va madaniy tahlilini boshqa yondashuvlardan (struktural, generativ, semantik) farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilish;
- til birliklarda aks ettirilgan milliy dunyo tasvirini ifoda etuvchi milliy-madaniy bo'yoqdor lisoniy birliklarni ajrata olish;

Tinglovchi:

- tilshunoslikning nazariy aspektlarini sharhlash;
- tilshunoslik manbalari bilan ishlash;
- tilshunoslik vositalarini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish;
- tilshunoslik tadqiqiga yangi ma'lumotlarni kiritish;
- tarjimada noyob so'zlarni qo'llash **ko'nikmasiga** ega bo'lishi kerak.

Tinglovchi:

- chet tilini o'qitishning xorijiy metodikasi tajribasini tahliliy o'rganish, umumlashtirish, ularning yutuqlaridan ta'lim jarayonida foydalanish;
- kommunikativ kompetensiyani aniqlash xususiyatlariga mos nazorat metodini tanlash;
- testlarning kommunikativ kompetensiya darajasini aniqlash, test tuzish, uning sifat va samaradorligini aniqlash mezonlari bilish;
- test natijalarini aniqlash va baholash mezonlarini ishlab chiqish va ta'limga joriy etish kompetensiyalariga ega bo'lishi zarur.

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

“ **Kommunikativ tilshunoslik va til kompetensiyalari** ” kursi amaliy mashg'ulotlar shaklida olib boriladi.

Kursni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilishi nazarda tutilgan:

- darslarda zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan;
- o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so'rovlar, test so'rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium o'tkazish, va boshqa interaktiv ta'lim usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar bilan bog'liqligi va uzviyligi
“Kommunikativ tilshunoslik va til kompetensiyalari” moduli mazmuni o'quv rejadagi diskurs tahlili o'quv moduli bilan uzviy bog'langan holda pedagoglarning til ko'nikmalarini talab darajasida qo'llay olish malakasini orttirishga xizmat qiladi.

Modulning oliy ta'limdagi o'rni

Modulni o'zlashtirish orqali tinglovchilar til ko'nikmalarini mos ravishda amalda qo'llash malakasi va kasbiy salohiyatlarini rivojlantiradilar.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Tinglovchining o'quv yuklamasi, soat			Mustaqil ta'lim	
		Auditoriya o'quv yuklamasi		Mustaqil ta'lim		
		Jami	jumladan			
			Nazariy			Amaliy mashg'ulot
1.	Kommunikativ tilshunoslik.	6	2	4		
2.	CEFR va uning kompetensiyalari	6	2	4		
3.	Til kompetensiyalarini o'qitish usullari	6	2	4		
4	Kommunikativ grammatika va kommunikativ leksika	4		4		
5	So'z va konsept	8		8		
		30	6	24		

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- noan'anaviy o'qitish (interaktiv, konferensiya, debat);
- davra suhbatlari (muhokama etilayotgan muammo va uning yechimi bo'yicha mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo'yicha dalillar va asosli raqamlar taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

BAHOLASH MEZONI

№	Baholash mezon	Maksimal ball	Izoh
1	Portfolio yaratish- 1,5ball Keys tuzish – 1,0 ball	2.5	Integrallashgan til ko'nikmalarini har biri bo'yicha aniq topshiriqlar bajariladi va baholanadi

II.MODULNI O'QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA'LIM METODLARI.

MULOQOT TRENINGI

Ushbu trening tinglovchilarda dars jarayonida mustaqil fikrlashga, o'z fikrini erkin holda bayon eta olishga hamda ularda bahslashish madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, odatda bunday mashg'ulot tinglovchilarni kichik guruhlarga bo'lgan holda o'tkaziladi.

FSMU TEXNOLOGIYASI

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda, bahs munozaralar o'tkazishda yoki o'quv-seminari yakunida (tinglovchilarning o'quv seminari haqida fikrlarini bilish maqsadida), yoki o'quv rejasi asosida biron bo'lim o'rganib bo'lingach qo'llanilishi mumkin, chunki bu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, shu bilan bir qatorda tinglovchilarni o'quv jarayonida egallagan bilimlarini tahlil etishga, qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda tinglovchilarni bahslashish madaniyatiga o'rgatadi.

BLIS-SO'ROV TEXNOLOGIYASI

Blis- pedagogikada tezkor, bir zumlik ma'nosida ishlatiladi.

Bu texnologiyada tinglovchilarga o'rganilgan butun mavzu yoki uning ma'lum qismining asosiy tushunchalari va tayanch iboralari bo'yicha tuzilgan savollarga javob (og'zaki, yozma, biror jadval yoki diagramma ko'rinishida) berishlari taklif etiladi.

BLIS – O'YIN TEXNOLOGIYASI

Ushbu texnologiya tinglovchilarni harakatlar ketma-ketligini to'g'ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, o'rganayotgan predmeti asosida ko'p, xilma-xil fikrlardan, ma'lumotlardan kerakligini tanlab olishni o'rgatishga qaratilgan. Ushbu texnologiya davomida tinglovchilar o'zlarining mustaqil fikrlarini boshqalarga o'tkaza oladilar, chunki bu texnologiya shunga to'liq sharoit yaratib beradi.

SINEKTIKA METODI

Bu metod amaliy, seminarlar va laboratoriya mashg'ulotlari uchun qulay bo'lib, «aqliy hujum» metodiga yaqin. Bunda tinglovchi darsda qo'yilgan muammoni hal qilish yuzasidan analogiyaga asoslangan holda o'z fikrlarini, qarashlarini olg'a suradi. Bunda analogiya bevosita, shaxsiy, ramziy va xayoliy bo'lishi mumkin.

GALEREYANI AYLANISH METODI

Kichik guruhlarning barcha a'zolariga bitta muammo taklif etiladi. Har bir kichik guruh o'zlariga berilgan muammoga belgilangan vaqt ichida fikrlarini yozib, javoblari yozilgan varaqlarini boshqa guruh bilan almashtiradi. Javoblarni olgan

guruh ularni baholaydi va tugal bo'lmasa o'z variantlari bilan to'ldiradi. So'ngra guruhlar fikrlari umumlashtirilib, eng yuqori ballga arziydigan to'g'ri va mukammal javoblar tanlab olinadi.

SINDIKAT METODI

Guruh uchta kichik guruhlariga bo'linadi. Bunda taklif etilayotgan topshiriq uch xil nuqtai nazardan hal etilish zarur.

SKARABEY TEXNOLOGIYASI

“Skarabey” interaktiv texnologiya bo'lib, u tinglovchilarda fikriy bog'liqlik, mantiq, xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi, qandaydir muammoni hal qilishda o'z fikrini ochiq va erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi. Mazkur texnologiya tinglovchilarga mustaqil ravishda bilimning sifati va saviyasini xolis baholash, o'rganilayotgan mavzu haqida tushuncha va tasavvurlarni aniqlash imkonini beradi. U, ayni paytda turli g'oyalarni ifodalash hamda ular orasidagi bog'liqliklarni aniqlashga imkon yaratadi.

SWOT- TAHLIL JADVALI TEXNOLOGIYASI

SWOT termini inglizcha kuchli, kuchsiz, imkoniyat, havf so'zlarining bosh harflaridan tuzilgan. Bu texnologiyadan tashkilot yoki biror korxonaning kelgusidagi strategik rivojlanish mexanizmlarini tahlil etishda foydalanish qulay.

DAVRA SUHBATLARI METODI

Davra suhbatida ma'ruzachi o'qituvchi bosh tashkilotchi bo'lib qoladi. Davra suhbatlari ko'pincha tinglovchilarga tanish yoki yaqin mavzularda o'tkaziladi. Davra suhbatlari mavzulari, rejalari, savollari tinglovchilarga avvaldan bir necha kun oldin tarqatiladi.

Tinglovchilar uchun mustaqil tayyorgarlik ko'rishga, ularni bir-birlari bilan avvaldan o'zaro fikr almashishga, kutubxona, internetdan ayrim ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, kichik matn tuzish imkoniyati yaratiladi. Davra suhbatining afzalligi shundaki, har bir tinglovchi individual tayyorgarlik ko'radi. Har ikki tomon davrani o'tkazishga tayyorgarlik bilan keladi. Suhbatni o'qituvchi, goho lider tinglovchi olib borishi mumkin.

MUNOZARA METODI

Disput- bu ikki yoki ko'proq kishilarning keskin chegaralangan qoidalar doirasida og'zaki olib boriladigan bahsi, munozarasi, masala talashuvidir. Disput mavzusi tayyorgarlik ko'rish uchun o'tkazishdan oldin tinglovchilarga ma'lum qilinadi.

Tinglovchilarga bilim berishga mo'ljallangan disputda kamida bitta rais va ikki guruhning har biridan bir nafardan so'zlovchi qatnashadi. Disputni ochuvchi birinchi tinglovchi qo'yilgan taklifni ma'qullab chiqsa, ikkinchisi unga qarshi chiqadi, ya'ni opponent bo'ladi.

So'zlovchilarga 10 minutdan, har ikki guruhdan ikkitadan ortiq bo'lmagan qo'shimcha qilishga chiqadigan tinglovchilarning har biriga 5 minutdan vaqt beriladi. Ikki marta so'zga chiqishga ruxsat etilmaydi. So'zga chiquvchilarning barchasi raisga murojaat etishadi va uning qarori qat'iy bo'lib, disputning mavzudan chetga chiqib ketmasligini nazorat qiladi.

MUNOZARA LEKSIYA METODI

O'qituvchi leksiya o'qiydi, auditoriyaning savollariga javob beradi va o'z navbatida tinglovchilarga savollar bilan hujum qiladi. Bunday leksiyalarda tinglovchilarning faolligi ancha yuqori bo'ladi. Tinglovchilar soni 20 tadan ortiq

bo'lmaganda munozarali leksiya metodi an'anaviy leksiyalarga qaraganda afzal bo'ladi, chunki bunday holda o'qitishning kichik guruhlarda qo'llaniladigan metodlarini tatbiq etishga keng imkoniyatlar tug'iladi.

TARMOQLAR METODI (KLAUSTER)

Fikrlarning tarmoqlanishi bu pedagogik strategiya bo'lib u tinglovchilarni biror–bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam berib tinglovchilarni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravshan ketma–ketlik bilan uzviy bog'lagan holda tarmoqlashlariga o'rgatadi.

Bu metod biron mavzuni chuqur o'rganishdan avval tinglovchilarning fikrlash qobiliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, o'tilgan mavzuni mustahkamlash, yaxshi o'zlashtirish, umumlashtirish hamda tinglovchilarning shu mavzu bo'yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi.

III. AMALIY MATERIALLAR MAZMUNI

1-MAVZU

Kommunikativ tilshunoslik.

Reja:

1. **Kommunikativ tilshunoslik va uning tarkibiy qismlari.**
2. **Matn tilshunosligi va uning taraqqiyot tarixi.**
3. **Matnning uch xususiyati va grammatik kategoriyalari.**
4. **Matnning ifoda qobig`i.**
5. **Matn va presuppoziciya.**
6. **Matnning amaliy maqsadga ko`ra turlari.**

Asosiy tayanch tushunchalar:

Tilning kichik va yirik birliklari; matn – tilning eng yirik birligi; matn mazmuni; matn ma`nosi; matnda integraciya; axborot va retrospekciya kategoriyalari; matn tarkibi; matnda mikrotema va makrotemalar; epigrafik matnlar; sfragistik matnlar; numizmatik matnlar; paleografik matnlar; og`zaki va yozma matnlar; ommaviy muloqot vositalar matn turi sifatida.

XX asr tilshunosligi tilning bevosita harakatdagi birliklarini, undagi o`zgarishlarni o`rganish bilan shug`ullana boshladi. Bunday tadqiqotlar tilshunoslikda kommunikativ-pragmatik aspektda olib boriladi. Bu aspekt tilni ng rivojlanishini, taraqqiyotini kishilar hayoti, ularning nutqiy faoliyatlari bilan bog`liq holda o`rganishni etakchi maqsad qilib oladi. Bu esa tilshunoslikda lingvistik-pragmatika matn (kontekst) tilshunosligi singari yangi sohalarning shakllanishi va taraqqiyotiga sabab bo`ldi. Hozirgi zamon tilshunosligida katta mavqega ega bo`lgan kommunikativ tilshunoslik o`z ichiga quyidagi sohalarni oladi:

1. Matn tilshunosligi.
2. Sociolingvistika.
3. Psixolingvistika.
4. Lingvistik pragmatika.

1. **Matn tilshunosligi.** XX asr boshlariga kelib tilshunos olimlar tilda tovush, so`z, so`z birikmasi va gapdan ham yirik birliklar borligini aniqladilar. Bunday yirik til birliklari qatoriga sintaktik butunlik, abzac (xatboshi), diskurs va matn (kontekst) kiradi. Bunday yirik til birliklariga hozirgi tilshunoslikda turlicha ta`rif berilmoqda. Bunday turlicha ta`riflar zamirida bir bosh mavzu asosida bog`langan gap yoki gaplar yig`indisi degan ma`no yotadi.

Matn tilning eng katta birligi sanaladi. Matnni tilning birligi sifatida tadqiq etish rus tilshunosligida 30-yillardayoq boshlangan edi. Bu o`rinda A.M.Peshkovskiyning “Russkiy sintaksis v nauchnom obshenii” (1934), V.V.Vinogradovning “O xudojestvennoy proze” (1930), L.A. Bulaxovskiyning “Kurs russkogo literaturnogo yazika” (1952) kabi asarlarini eslash maqsadga muvofiqdir. Chunki xuddi ana shu tadqiqotlar uning muallifi o`ziga xos lisoniy xususiyatlari singari muammolarni o`rganishni boshlab berdi.

Hozirgi tilshunoslikda matn atamasiga turlicha ta`riflar berilmoqda. Masalan, tilshunos olim P.Gironing fikricha, matn o`zaro bog`langan birliklar butunligi

bo`lib, bu butunlikni tashkil etuvchi belgilar ishoralar uslubiy taassurotni ifodalash maqsadida bir-biri bilan munosabatga kirishib yagona sistemani tashkil etadi.

Matnga aniq, to`g`ri ta`rif berish uchun uning xususiyatlarini belgilash lozim. Tilshunos S.Todorovning aniqlashiga ko`ra har qanday matn uch xususiyatga ega: a) jarayon, b) sintaksis xususiyat, v) semantik xususiyat. Matn aniq gaplardan tashkil topadi, bu esa matnning jarayon ekanini isbotlaydi. Matnning sintaktik xususiyati deyilganda matnni tashkil qiluvchi qismlar orasidagi o`zaro bog`lanish tushuniladi. Matnning semantikasi esa uning mazmunini o`zida ifoda etadi. Demak, matn ma`lum sistema asosida tuzilgan, o`z mazmuniga (semantikasiga) ega bo`lgan, tugllangan nutqiy faoliyat mahsulidir.

Matn tilshunosligida matn mazmuni va matn ma`nosi atamaları o`zaro farqlanadi. Ma`lum bir matndan o`rin olgan ma`lumot yoki axborot matnning mazmunidir. Matnning ma`nosi esa matn birliklari (gap, sintaktik butunlik, abzac) ga xos axborotdir. Matnning mazmuni unda ifodalanayotgan axborotning uzil-kesil yakunlanganligi bilan bog`liqdir. Matn ma`nosi esa tugal fikr anglatrsa ham o`sha fikrning yana davom etishini taqozo etadi. Bundan ko`rinadiki, gap va matn o`rtasidagi asosiy farq yakunlanganlikning mutlaqligida tugallanganlikning esa nisbiyligidadir.

Matn o`ziga xos grammatik kategoriyaga ega: a) ma`lumot (axborot) kategoriyasi tabiat, voqea-hodisa, ish-harakat kabilarni ifoda qilish, ular yuzasidan u yoki bu darajada fikr yuritishni anglatadi; b) integraciya kategoriyasi – bu kategoriya matn birliklari orasidagi uzviylik, bog`liqlik, aloqadorlik kabi munosabatlarni ko`rsatadi; v) retrospekciya kategoriyasi – bu kategoriya matn orqali ma`lum qilinayotgan voqea-hodisani ketma-ket, izchil hikoya qilish orqali ro`yobga chiqadi.

Matn nutqiy faoliyatning bir butun mahsulidir. Uni ana shunday mahsulot ekanligini ta`minlashga xizmat qiluvchi kategoriya matn tilshunosligida integraciya (lotincha to`ldirmoq) kategoriyasi deb yuritiladi. Umuman integraciya kategoriyasi matnning yakunlanishi bilan bog`liq kategoriya sifatida ko`rinadi.

Matnshunoslik bilan shug`ullanuvchi ayrim olimlar integraciya va kogeziya atamalarini bir-biridan farqlaydilar. Kogeziya matn qismlari orasidagi bog`liqlikni grammatik, semantik va leksik vositalar bilan ta`minlashni anglatadi. Integraciya kategoriyasi esa matnning bir butunligini ta`minlash maqsadida ularni birlashtirishni ifoda etadi. Demak, kogeziya mantiqiy kategoriya bo`lsa, integraciya psixologik kategoriya sanaladi.

Uzil-kesil, tugal fikr anglatish matnning asosiy xususiyatidir. Har qanday matn (u yozma bo`ladimi, og`zaki bo`ladimi, qat`iy nazar) fikrlar yig`indisi bo`lib, o`zaro uzviy bog`langan mulohazalarni o`z ichiga oladi. Matnning chegarasini uni yaratuvchi shaxs (yozuvchi yoki bayon qiluvchi) belgilaydi, xolos.

O`z oldiga qo`ygan amaliy maqsadiga ko`ra matn bir necha turlarga bo`linadi: yozma matnlar, og`zaki matnlar. Bu matn turlari o`z navbatida yana bir necha kichik guruhlariga, turlarga ajraladi. Masalan, og`zaki matnlar quyidagi turlarga bo`linadi: a) dialogik matnlar (suhbatlar), fol`klor (xalq og`zaki ijodi) matnlari, v) ovozarlar (mishmishlar). Matnlarning har bir turi o`ziga xos xususiyati bilan, tarkibi va mazmuni bilan boshqa tur matnlardan ajralib turadi. Masalan, ertak, topishmoq,

maqol, terma singari matnlar fol`klor namunalari bo`lsa-da, bir-biridan farqlovchi xususiyatlarga ega.

Yozma matnlar tarkibiga kiruvchi monografiya, ilmiy maqola, ilmiy-ommabop maqola, taqriz, muammoviy maqola, risola singarilar turli farqlanuvchi belgilari bilan bir-biridan ajralib turadi. Masalan, ilmiy maqola muayyan masala jihatida avval ma`lum bo`lgan fikrlar muhokamasi bilan keyin muallifning shu masalaga oid yangi ilmiy qarashi bayon qilinadi hamda bu qarashlarning amaliy qo`llanishiga oid tavsiyalar beriladi, shu bilan ilmiy maqola matni yakunlanadi.

Matn tarkibi uch qismga bo`linadi: a) ifoda qobig`i, b) matn mazmuni (semantikasi) v) matn grammatikasi.

Matnning butunligini, yaxlitligini ta`minlab turuvchi narsa uning asosida yotgan asosiy g`oyadir. Bu g`oyani matn tilshunosligida makrotema deb ataydilar. Makrotemalar o`z navbatida bir qancha mikrotemalardan tashkil topgan bo`ladi. Mikrotemalar matnning asosiy g`oyasi, ya`ni makrotema orqali bir-biri bilan o`zaro bog`langan bo`ladi. Matnni tashkil etuvchi birliklar orasidagi bog`lanish presuppoziciya va implikasiya munosabatlari orqali amalga oshadi. Bu ikki tushuncha bir-biri bilan o`zaro bog`liqdir. Har qanday yangi gap matn tarkibida oldingi gapni to`ldirib keladi va o`z navbatida yangi gapning tuzilishiga zamin hozirlaydi. Matn tarkibida gaplar ana shu tarzda zanjirsimon bir-biri bilan bog`lanib ketaveradi. Shu holat matn tilshunosligida presuppoziciya yoki implikasiya deb yuritiladi.

Matnni tashkil etuvchilar orasidagi bog`lanishda gapning aktual bo`linishi imkoniyatlari muhim o`rin tutadi. Bu nazariyaga ko`ra, har qanday gap ikki qismga bo`linadi: a) eski axborot qismi – tema; b) yangi axborot qismi – rema. Yangi gapni matn tarkibida shakllantirishdan maqsad remani ifodalashdir. Gap esa faqat remadan tashkil topmaydi, ya`ni uning tarkibida tema ham bo`lishi kerak, chunki shu gap o`z temasi (eski axboroti) bilan oldingi gap yoki gaplar sistemasi bilan o`zaro bog`langan bo`ladi. Shunday qilib, matn tarkibida gaplar ichida temalar va remalarning ana shunday almashinib kelishi matnning yaxlitligini, butunligini, o`zaro bog`lanishini ta`minlaydi.

Matn tilshunosligining aniqlashiga ko`ra, rema quyidagi vositalar yordamida ifodalanadi: a) noaniq artikllar; b) so`z tartibi (inversiya); v) mantiqiy urg`u; g) yuklamalar; d) ayrim sintaktik konstrukciyalar. Temani ifoda qilishda quyidagi vositalar ishtirok etadi: a) olmoshning ayrim turlari; b) aniq artikllar; v) o`rin va payt ma`nolarini sinsematik ravishda ifodalovchi so`zlar(qachon –o`sha vaqtda, qaerda-o`sha erda kabi); g) ba`zi kirish so`z va iboralar (darhaqiqat, demak, xullas, zero kabi); d) so`z va gap tartiblari; e) matn g`oyasi bilan bog`langan etakchi so`zlarning qayta-qayta takrorlanishi va boshqalar.

Har kanday matnning yaratilishi ma`lum bir amaliy maksadlarni ko`zda tutadi. Matnlar maqsadlariga kura bir-biridan farq qiladi. Shu jihatdan matnlarni quyidagi to`rt tipga ajratish mumkin: a) og`zaki matnlar, b) yozma (qo`lyozma), v) bosma matnlar, g) ommaviy muloqotga xos matnlar. Bu matnlarning xar biri o`z navbatida bir qancha mayda turlarga bo`linadi. Masalan, og`zaki matn: monolog, dialog (suhbat), ovozarlar (mish-mish), fol`klor singari turlardan iborat.

Yozma (qo`lyozma) matnlar to`rt turga bo`linadi:

1. epigrafik matnlar – bunga peshlavhalar, ko`rsatkichlar kiradi. Masalan, NDPI, Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi, aeroport, talabalar yotoqxonasi kabilar.

2. Sfragistik matnlar – bunga muhrlarga bitilgan matnlar kiradi.

3. Numizmatik matnlar – pullar, tangalardagi yozuvlar.

4. Paleografik yozuvlar – a) maktub, b) hujjat, v) ijodiy asarlar.

Bosma matnlar qo`lyozma matnlarning mukammal ko`rinishi bo`lib, ular o`z navbatida adabiy matnlar va ilmiy matnlarga bo`linadi. Adabiy matnlarga badiiy asarlar kiradi, ilmiy matnlarning ham turlari xilma-xildir.

Ommaviy mulokot vositalari matn tiplarining to`rtinchi ko`rinishidir. Bu matn vositalarining omma orasiga etib kelishida texnika vositalari (radio, televidenie, kino)ning roli beqiyos. Bu matnlar bir marta e`lon qilinadi, kayta tiklanadigan bulsa, unga qo`shimcha axborot ham qo`shilishi lozim. Bunday matnlar so`nggi yangiliklarni ommaga taqdim etadi (gazeta, jurnal, radio, televideniada beriladigan asarlar).

2- MAVZU

CEFR va uning kompetensiyalari

Reja:

1. Lingvistik kompetensiya
2. Sotsiolingvistik kompetensiya
3. Diskursiv kompetensiya
4. Strategik kompetensiya

CEFR (Common European Framework of Reference for Languages – Umumiy Yevropa Til Ko'nikmasi Qolipi) tizimi butun Yevropa bo'ylab ishlatiladigan tillarni o'rganish, o'rgatish va baholashga doir masalalarni o'z ichiga oladi. Bugungi kundagi globallashuv va zamonaviy texnologik vositalar yordamida odamlarning bir-birlari bilan oson aloqa o'rnatishlari natijasida CEFR tizimi nafaqat Yevropada, balki Kolumbiya va Filippin kabi davlatlarda ham keng tadbiiq etilayapti. O'zbekistonda ham Prezidentning 2012-yildagi Qaroridan so'ng ingliz tilini o'rganish va o'rgatishga bo'lgan talab sezilarli darajada ko'tarildi hamda buning natijasi o'laroq yangi, milliy NSFLA tizimi CEFR asosida tashkil etildi.

Tizimning tashkil etilish tarixi Yevropaga ish izlab keluvchilar sonining ortishi bilan bog'liq. XX asrning o'rtalarida Yevropada ishlab chiqarish taraqqiy eta boshlagan va yangi ish o'rinlari yaratilib, ko'proq ishchi kuchiga talab orta borgan sari, Yevropaga ish izlab keluvchi va bu yerda butunlay yashab qolish niyatida tashrif buyurayotganlar soni ortib bordi. O'sha vaqtda Yevropada Ispan, Nemis, Fransuz va Italiyan tillaridan tashqari Ingliz tili ham keng miqyosda ishlatilardi.

Yevropaga yashab qolish uchun kelayotganlar Yevropaning mahalliy aholisi bilan bemalol, muammosiz gaplasha olishlari kerak edi. Shuning uchun Yevropaga ishlash uchun kelayotganlar mahsus imtihonlar topshirishlari kerak bo'lgan. CEFR tizimiga asoslangan imtihonlar dastlab Yevropada amal qiladigan barcha tillar bo'yicha olingan bo'lsa-da, bugungi kunda CEFR tizimidan eng ko'p hollarda ingliz tilini o'qitish, o'rganish va baholashda foydalanilayapti. Chunki butun dunyo ingliz tilida gaplashayapti va bu til birinchi raqamli jahon tiliga aylanib ulgurgan.

CEFR tizimi Yevropa Konsulligi tomonidan 1989-1996 yillarda amal qilgan "Language Learning for European Citizenship" ("Yevropa Fuqaroligi uchun Til O'rganish") dasturining tarkibiy qismi sifatida to'liq mukammallashtirilgan. 2001-yilning noyabr oyidan boshlab esa CEFR Yevropa tillarini bilish darajasini baholashda asosiy me'zon sifatida qabul qilingan.

CEFR tizimi tillarni bilish darajasini uchta: A, B va C guruhlariga ajratgan holda baholaydi. CEFR darajalari sifatida berilgan baho quyidagilarni anglatadi:

A1 va A2 darajalar – tilni endi o'rganayotgan, boshlang'ich bosqichdagi foydalanuvchi,

B1 va B2 darajalar – tildan erkin foydalana oladigan, o'rtachadan yuqori darajadagi foydalanuvchi;

C1 va C2 darajalar – tilni mukammal darajada biladigan foydalanuvchilar

Bugungi kundagi IELTS va hatto O'zbekistonda endigina tashkil etilib, rivojlanayotgan NSFLA tizimlari ham Ingliz tilini Yevropa standarti, CEFR bo'yicha bilish darajasini baholash va aniqlashga asoslangan. Demak, bu turdagi

ingliz tilini bilish va egallash darajasini aniqlash, baholash, o'rgatish va o'rganish tizimlari asosan Yevropada tildan foydalanish hamda Yevropa sharoitida muammosiz muloqotga kirisha olish darajasiga asoslangan.

CEFR asosidagi tilni bilish darajasini aniqlash imtihonlari asosan foydalanuvchilarni to'rt yo'nalish: gapirish, o'qish, tinglab tushunish va yozish ko'nikmalarining qay darajada rivojlanganligiga qarab baholaydi. Tizimda bu turdagi imtihonlarning har bir yo'nalishi uchun mahsus yo'riqnomalar, qoidalar va talablar mavjud. Shu bilan bir qatorda ushbu turdagi imtihonlarga tayyorgarlik ko'rish uchun ham alohida yo'nalish va ko'rsatmalar nazarda tutilgan.

Turkiy tillar negizida shakllangan hamda bir necha asrlar mobaynida turli xil sinovlarga bardosh berib, sayqallangan o'zbek tili XXI asrda jahon tillari orasida o'z o'rnini yanada mustahkamladi. O'zbek tilida ona tili sifatida foydalanuvchilarning turli sohalaridagi mislsiz yutuqlari tufayli bu til dunyo hamjamiyatini o'ziga jalb qilayotganligi hammaga ma'lum. Sir emaski ma'lum bir tilni o'rganish ijtimoiy talabdan kelib chiqadi. Ilgari chet tillarini xukmron bo'lgan iqtisodiy, siyosiy va xalqaro aloqalar talablari orqali o'rganilgan bo'lsa, xozirgi kunda tillarga bo'lgan qiziqish o'sha til vakillarining ma'naviy va madaniy boy merosi, jahon tamadduniga qo'shgan hissasi va iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasidandan kelib chiqmoqda.

O'zbekiston yangi asrga mustaqil, kuchli va barqaror davlat sifatida yuz tutdi. Yuqorida sanab o'tilgan mezonlardan tashqari yurtimiz vakillarining ilm-fan va sport sohalaridagi ulkan marralarni zabt etishi millatimizga o'zgacha qiziqishni uyg'otib kelyapti. Ushbu qiziqishlar turistik, madaniy, kasbiy va ta'lim soxalarida boshqa yo'nalishlardan ko'ra sezilarli darajada ustuvordir. Turizm, madaniyat, kasbiy hamda ta'limdagi ma'lumotlar almashinuvi o'rganilayotgan davlat tilida egallanishi zamonaviy tendensiya hisoblanadi. Tabiiyki, shu o'rinda o'zbek tilini o'qitish va o'rganishni yangi darajaga olib chiqish davrning kechiktirilmaz talabiga aylandi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi prezidenti Islom Karimov tomonidan 2016 yil 13 mayda qabul qilingan "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmonida ko'rsatilgan asosiy vazifalardan biri sifatida "Ona tilimizning qo'llanish doirasini kengaytirish, uning xalqaro nufuzini oshirish" [2,2b]. Farmonda belgilab qo'yilgan bosh strategik maqsad va o'zining missiyasi mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, universitet o'zbek tilini bilish darajasining xalqaro standartini ishlab chiqishni maqsad qilgan [3].

Bir qator Yevropa davlatlari Yevropa Hamjamiyatining a'zosiga aylandi. Ular chet tillarini egallashda yagona talablar va mezonlarni o'rnatish hamda o'xshash muammolarni birgalikda hal etish orqali texnologiyalarni yaratishdagi xarakterlarini muvofiqlashtirishmoqda. Shu xarakterlar natijasida Yevropada chet tillari malakasining yagona baxolash tizimi tadbiiq etildi. [6]

Common European Framework of Reference (Umum Yevropa Til Ko'nikmasi Qolipi) 2001 yilning noyabr oyida Yevropa Hamjamiyati tillarni o'rganish, o'rgatish va baholash uchun asosiy mezon sifatida qabul qildi. Ushbu mezon Yevropa va boshqa davlat mutaxassisleri hamkorligida 1971 yildan buyon o'rganilgan tadqiqotlar samarasi xisoblanadi. CEFRning asosiy maqsadi:

- Turli mamlakatlar ta'lim muassalari orasidagi hamkorlikka ko'maklashish va yengillashtirish;
- Til malakalarini aniqlashda mushtaraklikni ta'minlash;
- Darslik mualliflari, imtihon oluvchi tashkilotlar, o'qituvchi va o'rganuvchilarga ko'maklashish va ta'lim mutassaddilarining xarakatlarini muvoffiqlashtirish hamda umumlashtirishdir. [4]

Bundan tashqari, chet tillarining imtihonlar mazmuni va standarti bilan shug'ullanuvchi Yevropaning test oluvchi tashkilotlar Qo'mitasi, chet tillarini o'qitishning tizimli yondashuvi, chet tillari malaka ko'nikmasi darajasini tizimlash, standart terminologiyalarni yaratish, chet tillarini o'rganishning mazmun-mohiyatini belgilovchi tasvir birliklari tizimi tartibga solindi. Olib borilgan izlanishlarning e'tiborga molik jihati shuki, ushbu tizim biron bir spesifik tilga qaratilmagan, ya'ni barcha tillarning umumiy malaka ko'nikmasiga qaratilgan:

Chet tilini sodda darajada qo'llash (Basic User)	A1 Boshlang'ich daraja (Breakthrough) A2 Tayanch daraja (Waystage)
Chet tilini mustaqil darajada qo'llash (Independent User)	V1 Mustaqil boshlang'ich daraja (Threshold) V2 Mustaqil muloqot daraja (Vantage)
Chet tilini erkin darajada qo'llash (Proficient User)	S1 Erkin muloqot daraja (Effective Operational User) S2 Mukammal daraja (Mastery)

“Chet tilini qo'llash hamda o'rganishni quyidagicha tasvirlash mumkin: Tilni qo'llash hamda o'rganish insonning ijtimoiy sub'ekt sifatida **umumiy va kommunikativ kompetensiyalarni** o'z faoliyatida davomida rivojlantirib borishini o'z ichiga oladi. Ular turli xil cheklovlarni inobatga olgan holda turli sharoitlarda belgilangan vazifani amalga oshirishni ta'minlovchi kompetensiyalarga asoslanadi hamda ma'lum **bir mavzu va muloqot doirasidan** kelib chiqqan holda matnlarni yaratish va tushunishga qaratilgan **faoliyat turlari va jarayonlarda** o'z aksini topadi.” [4]

Umumiy kompetensiyalar tilga bog'liq bo'lmasa ham barcha faoliyatlarni o'z ichiga oladi, kommunikativ faoliyat bundan istisno emas. Umumiy kompetensiyalarga quyidagilar kiradi:

1. Insonning xayot tajribasi, ma'lumoti yoki boshqa manbalardan kelib chiqqan holda **Dunyo xaqidagi bilimlari**.

2. Ma'lum bir til jamiyatiga tegishli bo'lgan quyidagi sohalarni qamrab oluvchi **Ijtimoiy-madaniy bilimlar**: kundalik hayot (bayramlar, ish kuni, bo'sh vaqt, kundalik turmush), hayot tarzi (yashash darajasi, ijtimoiy ta'minot tizimi), shaxslararo munosabatlar (jamiyatning sinflashish tizimi, oila munosabatlari, turli avlod vakillari o'rtasidagi munosabatlar, ish joyidagi munosabatlar, siyosiy va diniy guruh vakillari o'rtasidagi munosabatlar va h.), qadriyatlar tizimi va dunyo

qarashlar (davlat xizmati, ta'lim sohasi, boshqaruv, xavfsizlik, an'analar, san'at, din, xajviya), imo ishoralar tili (millatning ushbu jihatdan o'zini tutishi), axloq qoidalari (sovg'alar, kiyim, tanishuv qoidalari, xayrlashuv va h), ma'rosimlarni ado etish (festivallar, ko'rgazma va namoyish jarayonida jamoat joyidagi xulq atvor).

3. Umumiy kompetensiyalarning uchinchi shakli **Madaniyatlararo bilimlar** hisoblanib unda til o'rganuvchi o'zining va o'rganayotgan til madaniyatining mushtarak hamda farqli jihatlarini ajratishi nazarda tutiladi. Madaniyatlararo bilimlari asosida shaxs o'zida boshqa madaniyat vakillari bilan aloqalar o'rnatish, yuz beradishi mumkin bo'lgan tushunmovchiliklarni bartaraf eta olish va madaniyatlararo vositachi vazifasini bajara olishi xususiyatlarini jamlaydi.

Til o'rganuvchining kommunikativ faoliyati uning nafaqat egallagan bilimlariga balkim shaxsiyatini aniqlab beruvchi shaxsiy xususiyatlariga ham bog'liq. Uning dunyoqarashi (masalan, yangi madaniyat va uning vakillariga nisbatan ochiqligi), o'z harakatlarining motivatsiyalari (qarorlar qabul qilishda intuisiyasi, qarorlarining nechog'lik o'ylanganligi, muloqotga bo'lgan ishtiyoqi) turli xil qadriyatlarga bo'gan munosabati (axloqiy va madaniy), anglash qobiliyati (konvergentlilik, divergentlilik, mulohaza yuritish), xarakter (optimizm-pessimizm, muloqotga moyillik va aksincha bosiqlik) kabi xususiyatlari bilan belgilanadi.

Anglash qobiliyati umumiy kompetensiyalarning tarkibiy qismi hisoblanadi. **O'rganish qobiliyati** deganda yangi turdagi faoliyatda ishtirok etish va yangi axborotni mavjud bilimlar tizimiga singdira olish nazarda tutiladi. O'rganish qobiliyati ko'p o'lchamli hisoblanib, o'z ichiga o'rganishni bilishni (o'rganish mobaynida paydo bo'ladigan imkoniyatdan to'g'ri foydalanish, o'z o'quv jarayonini tashkil etish), evristik qobiliyatni (yangilikni anglash, yangi axborot vositalaridan foydalanish va h) o'zida aks etadi.

Shunday qilib, kommunikativ kompetensiyalar shakllanishi o'zagida umumiy kompetensiyalarning nechog'lik mujassamlanganligi yotadi.

Kommunikativ vazifalarni bajarish uchun, Umumevropa Til Ko'nikmasi Qolipining yaratuvchilarining fikricha, chet tilini o'rganuvchi yuqorida sanab o'tilgan umumiy qobiliyatlar va til kompetensiyalari birikmasi sifatida quyidagi kompetensiyalardan foydalanadi:

- lingvistik kompetensiya;
- sotsiolingvistik kompetensiya;
- pragmatik kompetensiya;

Lingvistik kompetensiya. Ko'pchilik zamonaviy deskriptiv lingvistlar (chet tilini bilish darajasini o'rganish ustida ish olib boruvchi olimlar) lingvistik kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida quyidagilarni ajratadi: **leksik kompetensiya, semantik kompetensiya, grammatik kompetensiya; fonologik kompetensiya.**

Sotsiolingvistik kompetensiya. Ushbu kompetensiyaga ijtimoiy kontekstda tilni o'rinli qo'llash uchun kerak bo'ladigan bilimlar va qobiliyatlar kiradi. Kompetensiya o'z ichiga salomlashish, murojaat shakli, muloyimlilik qoidalari,

ko'p asrlar mobaynida shakllangan xalq donishmandligi umumlashmasi va uning madaniy boyligi, muloqot shakllari formulalari tizimini qamrab oladi.

Pragmatik kompetensiya. Uning tarkibi murakkab bo'lib, o'z ichiga **diskurs kompetensiyasini** (fikir bildirishni to'g'ri shakllantirish v ularni matnda jamlash bilimi), **funksional kompetensiyasini** (turli kommunikativ funksiyalarni bajarish uchun fikrdan to'g'ri foydalanish, ishontirish, to'g'rilash, isbotlash, tushuntirish va h) kabi kompetensiyalar kiradi [4] .

Sanab o'tilgan yuqoridagi kompetensiyalar o'zagida chet tilini bilish darajasini aniqlash yotadi. Quyidagi jadvalda chet tilini bilishning B1 darajasi deskriptori (tasviri) misol tariqasida berilgan:

CHET TILI BO'YICHA V1 DARAJA UCHUN TA'LIM MAZMUNI [1,17 B]

Kompetensiyalar			Ta'lim mazmuni
Mavzular			<p>Kundalik hayotga oid mavzular (shaxsiy ma'lumot, oila haqida ma'lumot, bo'sh vaqtni o'tkazish va hokazo).</p> <p>Ijtimoiy mavzular (atrof-muhit bilan kundalik turmush va kasbga oid qiziqishlar bo'yicha ijtimoiy aloqalar).</p> <p>Ta'limga oid mavzular (ta'lim muassasalari, turli davlatlar ta'lim tizimini qiyoslash).</p> <p>Ijtimoiy-madaniy mavzular (O'zbekiston va tili o'rganilayotgan mamlakatlar, masalan Buyuk Britaniya, AQSh, Germaniya va Avstriya madaniyatlarining asosiy o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash).</p> <p>Kasbga oid mavzular: iqtisodiyot, biznes, turizm va ta'lim olish maqsadlari uchun maxsus chet tili (mavzuga oid til ko'nikmalarini shakllantirish, taqdimot qila olish va hokazo).</p>
Lingvistik kompetensiya	Nutqiy kompetensiya	Tinglab tushunish	<p>Shaxsiy va kasbiy qiziqishlarga doir dolzarb mavzulardagi radio va teledasturlarni tushunish.</p> <p>Hujjatli va badiiy filmlarni tushunish.</p> <p>Autentik ixtisoslashgan yoki kasbga yo'naltirilgan diskurslarni tushunish.</p> <p>Ixtisoslik va ommabop mavzulardagi ma'ruzalar va taqdimotlarni</p>

		<p>tushunish.</p> <p>O‘rganilayotgan chet tili variantlarini tushunish.</p> <p>O‘rganilayotgan chet tilida suhbatlar va muhokamalarni tushunish.</p> <p>Rivojlantiriladigan ko‘nikmalar: chet tili materiallarining asosiy mazmunini tushunish, to‘liq batafsil tushunish, muayyan fikrlar yoki ma’lumotlar olish uchun tinglash.</p>
	Gapirish	<p>Dialog.</p> <p>Tayyorlangan mavzuda suhbatda ishtirok etish (intervyu, ma’lumotni to‘g‘riligini tekshirish va tasdiqlash).</p> <p>Tayyorlanmagan mavzuda suhbatda ishtirok etish (o‘rganilayotgan chet tilida so‘zlashadigan mamlakatlarga sayohat qilganda).</p> <p>Kutilmagan vaziyatdagi muloqotda ishtirok etish.</p> <p>Tanish mavzularda o‘z fikrini bildirish (kitoblar, filmlar, musiqa xususida).</p> <p>Tanish va kamroq tanish bo‘lgan mavzularda ma’lumot almashish.</p> <p>Debatlarda ishtirok etish.</p> <p>Narxini kelishish va hokazo.</p> <p>Monolog.</p> <p>Taassurotlar, orzu-umidlar va niyatlarini ifoda qilish.</p> <p>Ixtisoslik mavzularida taqdimot qilish.</p> <p>Ijtimoiy va kasbga doir sohalarda fikrlari va rejalari sabablarini keltirish va tushuntirib bera olish.</p> <p>Kitob va film mazmuni bo‘yicha o‘z taassurotlarini tasvirlash va hikoya qilish.</p> <p>Hikoya yoki muhokama mazmunini sodda iboralar bilan qisqacha gapirib berish.</p>
	O‘qish	<p>Gazetalar, jurnallar, davriy matbuot nashrlarini.</p> <p>Yo‘riqnomalar, ko‘rsatmalar, buklet, broshyuralarni.</p> <p>Tarkibida ma’nosi taxmin qilinadigan</p>

			<p>kasbga oid ba'zi terminlar bo'lgan matnlarni.</p> <p>Rivojlantiriladigan ko'nikmalar: umumiy mazmuni tushunish uchun o'qish, ayrim ma'lumotlarni olish uchun o'qish, tafsilotlarni tushunish uchun o'qish va yo'nalishni aniqlash uchun o'qish (belgilar, ko'rsatkichlar va hokazo).</p>
		Yozish	<p>Ish yuritishga oid xatlar.</p> <p>Ish yuritish hujjatlari (ariza, shartnoma, rezyume va hokazo).</p> <p>Hisobotlar.</p> <p>Taqrizlar.</p> <p>Esse va boshqa yozma topshiriq shakllari.</p> <p>Loyiha ishi haqida hisobot.</p>
Til kompetensiyasi		Fonetik kompetensiya	<p>Kasbga oid vaziyatlarda gapning kommunikativ turlariga (darak, so'roq, bo'lishsiz, buyruq gap) mos ravishda ritm va intonatsiyani qo'llash.</p>
		Leksik kompetensiya	<p>So'z yasalishi.</p> <p>Polisemiya.</p> <p>Sinonimlar, antonimlar va omonimlar.</p> <p>Kasbga oid turg'un birikmalar.</p>
		Grammatik kompetensiya	<p>Avvalgi darajada o'zlashtirilgan grammatik materialni ommaviy va kasb-hunarga oid kontekstlarda to'g'ri ishlatish (fe'l zamonlari, modal so'zlar, sifat va ravishning qiyosiy darajalari, determinantiv so'zlar, predloglar va hokazo).</p>
Sotsiolingvistik kompetensiya			<p>O'zbekiston va tili o'rganilayotgan mamlakatlar xalqlari madaniyatlari haqida tasavvurga ega bo'lish hamda ba'zi masalalarning tilga bog'liqligini anglash, masalan, salomlashish odobi, murojaat shakllari, asosiy xushmuomalalik normalari va hokazo.</p> <p>Turli madaniyatlarda muloqotning noverbal elementlari ustida ishlashni davom ettirish: imo-ishora tili, noverbal signallar va hokazo.</p>

	Ona tili bilan solishtirilganda chet tilida xatlar va xabarlar yozish qoidalarining xususiyatlari.
Pragmatik kompetensiya	Taqdimot qilish ko'nikmalarini rivojlantirish. Og'zaki va yozma diskursda fikrlarni to'g'ri bog'lash. Turli ijtimoiy va kasb-hunarga oid vaziyatlarda zarur bo'ladigan ba'zi til vositalari, rasmiyatchilik darajalari haqida dastlabki tasavvurga ega bo'lish. So'zlovchini gapiga aralashish, aniqlik kiritish sekin gapirishga undash, ularni boshqacha ifodalash va to'ldirish.

2006 yilda Kanada hukumati o'z xududida chet tillarini o'qitishda CEFRdan foydalanish bo'yicha tavsiyasini e'lon qilgan bo'lsa Yaponiyada 2005 yildan buyon CEFR ustida ish olib boruvchi olimlar jamoasi (the AJE (Association of Japanese Teachers in Europe.)-CEF Project Team) nemis til qolipi (Profile Deutsch) va fransuz tili qolipi (Un référentiel pour le français) dan foydalanilgan holda amaliy tadqiqotlarni olib borishmoqda.

Yevropa Hamjamiyatining chet tillarini o'qitish va o'rganishning bunday tizimli yondashuvi o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish jarayonida foydalanilsa, uning boshqa millat vakillari o'rganishi uchun mushtarak malaka ko'nikmasini yarata olamiz hamda o'zbek tilshunoslari bilan chet el olimlarining harakatlari va o'zaro fikr almashinuvida muvofiqlikka ega bo'lamiz.

Xulosa qilib aytganda, CEFR – Yevropadagi barcha gaplashiladigan, amalda bo'lgan tillarni bilish darajasini aniqlash, o'rganish va o'rgatish usullarini targ'ib qiluvchi til ko'nikmasi qolipi.

3- MAVZU

Til kompetensiyalari va ularni o'qitish usullari

Reja:

1. Tilshunoslikda ijtimoiy yo`nalishning taraqqiyoti.
2. Rossiyada sociolingvistikaning o`rganilishi.
3. Sociolingvistik tipologiyaning mezonlari.
4. Tillarning sociolingvistik tipologiyasi.
5. O`zbekistonda hozirgi sociolingvistik jarayon.

Asosiy tayanch tushunchalar: adabiy til va davlat tili; tilning sociolingvistik tipi; hayotiylik mezon; standartlashtirish mezon; tarixiylik mezon; standart tillar; kreol tillar; pinyin tili; «o`lik til»; mahalliy til; dialekt, sheva va adabiy til; klassik til; sun`iy til.

Sociolingvistika atamasi hozirgi zamon tilshunosligida quyidagi ikki ma`noda qo`llanadi: a) til va jamiyat o`rtasidagi munosabat, tilning rivojlanishida jamiyatning ahamiyati muammolarini o`rganish; b) millat yoki xalqning ijtimoiy tabaqalanishi bilan bog`liq holda tilda vujudga keladigan farqlar muammosini o`rganish.

Tilshunoslik tarixida bu masalalar ma`lum darajada tadqiq etilgan. Ammo XX asrning 60 – 70- yillariga kelib tilshunoslikda ana shu muammolarni o`rganishga e`tibor yanada kuchaydi. Sociolingvistikaga oid bunday muammolarni o`rganishda tilshunoslik faqat jamiyatshunoslik faniga emas, balki falsafa, ijtimoiy psixologiya, etnografiya singari yana bir qator fanlar yutuqlarini ham inobatga olishi lozim bo`ladi.

Hozirgi zamon tilshunosligida sociolingvistik tadqiqotlarga qiziqishning kuchayib borayotganligi quyidagi ikki sabab bilan izohlanadi: a) hozirgi jamiyatda ilmiy asoslangan til siyosatiga ehtiyoj kundan-kun ortib bormoqda; b) struktural tilshunoslik shu vaqtga qadar faqat tilning ichki tuzilishini o`rganish bilan qiziqib keldi, tilning jamiyat bilan, o`sha til egasi bo`lgan xalk tarixi, urf-odati bilan munosabati muammosi tilshunoslar e`tiboridan chetda qolib keldi.

Til siyosati masalasi hozirgi jamiyatda borgan sari keskinlashmoqda. Masalan, sobiq SSSRda, uning ayrim mintaqalarida, Yugoslaviyada, Hindistondagi nizolar buning yorqin dalili bo`la oladi. Mustamlaka bo`lgan ko`plab Osiyo va Afrika mamlakatlarida shu vaqtga qadar til muammosi, ayniqsa, davlat tili muammosi aniq hal etilganicha yo`q. Ayrim mamlakatlarda mustamlakachilarning tili davlat tili vazifasini bajarib kelmoqda. Masalan, Hindiston, Filippin kabi mamlakatlarda mahalliy tillardan birini davlat tiliga, umummilliy aloqa vositasiga aylantirishga harakat qilinmoqda. Lekin bu mamlakatlarda ingliz tili o`zining kuchli mavqeini saqlab kelyapti.

Ma`lum bir milliy tilni davlat tiliga aylantirish quyidagi singari muammolarni xal etish bilan boglik:

1. O`sha til o`z mavqei bilan shu davlatda yashovchi boshqa millatlarga, xalqlarga manzur bulishi kerak, ya`ni bu til mamlakatdagi boshqa tillarga nisbatan ko`proq hududga tarqalgan bo`lishi, bu tilda mamlakatning ko`pchilik aholisi

soʻzlashishi, leksik-semantik, grammatik va uslubiy jihatdan mamlakatdagi boshqa xalqlarning tillariga namuna boʻla olishi lozim.

2. Mamlakatda bu tilni targʻib qilishni toʻgʻri yoʻlga qoʻyish, shu tilda oʻqish-oʻqitish ishlarini kuchaytirish, buning uchun ommaviy axborot vositalaridan kengroq foydalanish lozim boʻladi.

3. Maʼlum bir mamlakatda, ayniqsa endigina mustamlakachilik iskanjasidan xalos boʻlayotgan davlatda umummilliy davlat tiliga oʻtish bir necha yillarni qamrab oladi. Fan va texnika yangiliklari bu mamlakatda koʻproq Gʻarbiy Evropa tillari orkali keng oʻrin oladi, shuning uchun bu davlatlarda Gʻarbiy Evropa tillari taʼsiridan qutilish qoʻshimcha qiyinchiliklarga sabab boʻladi.

Hozirgi davrda tilshunoslikda sociolingvistik tadqiqotlarning tez rivojlanishi strukturalizm oqimining salbiy tomonlari bilan ham bogʻliqdir, chunki strukturalizm til birliklariga xos boʻlgan shakl va maʼno birligini rad etib, faqat shaklan oʻrganishga koʻprok eʼtiborni qaratgan edi. Ammo jamiyat rivojlanishi buning tamomila aksini isbotladi, yaʼni biror tilning yashashi va rivojlanishi bu tilda gaplashuvchi xalq va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bogʻliq ekani maʼlum boʻldi.

Jahon tilshunosligida tadqiqotlar Rossiyada, AQSh, Franciya, Angliya kabi mamlakatlarda jadal surʼatlar bilan olib borilmoqda.

1. Rossiyada va Oʻzbekistonda sociolingvistik tadqiqotlar. Bunday tadqiqotlar Rossiyada va sobiq SSSR tarkibiga kiruvchi boshqa hududlarda 1917 yildan keyin jamiyat ehtiyojlari bilan bogʻliq holda avj oldi. Bu hududda yashovchi xalqlar orasida qadimiy yozuv anʼanalariga ega boʻlganlari ham, umuman yozuvi boʻlmaganlari ham mavjud edi. Shuning uchun sociolingvistika fani bu davrda quyidagi masalalarni yoritish bilan shugʻullandi: a) adabiy tilga asos boʻlgan tayanch sheva yoki dialektni aniqlash va uning tayanch ekanligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash; b) boʻljak adabiy tilning tovush tarkibini inobatga olib, oʻsha xalqning milliy yozuvini, alfavitini, imlo qoidalarini yaratish; v) yangi barpo etilayotgan adabiy tidan rasmiy til sifatida maʼmuriy boshqaruv, oʻqish-oʻqitish, ommaviy axborot vositalarida keng foydalanishga erishish va boshqalar.

Ana shunday muammolarni oʻrganish sociolingvistika fani oldiga oʻz vaqtida va yana qator masalalarni koʻndalang qilib qoʻydi. Jumladan, adabiy til darajasiga koʻtarilgan tayanch sheva yoki dialekt oʻsha til egalariga, xalqqa manzur boʻlishi lozim. Adabiy til oʻz normalari va qoidalariga ega boʻlib, uni barcha sheva vakillariga toʻla manzur qilish ancha murakkab masaladir.

Sociolingvistik tadqiqotlar atamashunoslik muammolari bilan ham bogʻliq. Maʼlumki, biror fan va texnika, madaniyat va sanʼat sohasidagi aniq bir tushunchani ifodalaydigan soʻzlarga atamalar (terminlar) deyiladi. Atamalarning lingvistik xususiyatlarini oʻrganish bilan atamashunoslik (terminologiya) fani shugullanadi. Atamashunoslik fani atamalar shakllanishining sociolingvistik jarayonlarini belgilashda kyidagi ikki yunalishga duch keladi: a) baynalmilal soʻzlarni atama sifatida oʻzlashtirish va ulardan keng foydalanish; b) baynalmilal soʻzlardan tamomila voz kechib, atamalar yaratishda fakt u yoki bu milliy til imkoniyatlaridan foydalanish. Bu yoʻnalishlarning ikkalasi xam maʼqul emas, chunki barcha tillarda keng qoʻllanadigan atamalardan voz kechib, sunʼiy atamalardan foydalanish adabiy tilning mavqeini pasaytirishga olib keladi. Shu

bilan birga, adabiy tilda mavjud atama o`rniga boshqa tildan o`zlashgan atamani baynalmilal so`z deb ishlatish ham maqsadga muvofiq emas: qarshilik – sopramat kabi.

Rossiya va O`zbekistonda sociolingvistik tadqiqotlar millatlararo aloqa vositasi muammosini hal etishga ham intiladi. Mustaqil Davlatlar Hamdo`stligida bunday aloqa vositasi rus tilidir. Sociolingvistika fanining rivojlanishi natijasida quyidagi masalalarga oydinlik kiritildi: a) jamiyatning tarakkiyoti o`sha jamiyatga xizmat qiluvchi tillar ijtimoiy vazifalarining ortib, kupayib borishiga olib keladi; b) barcha adabiy tillarning lugat tarkibi fan-texnika tarakkiyoti, jamiyat extiyoji tufayli kengayib, boyib boradi; v) ijtimoiy taraqqiyotning jadallashib borishi adabiy tillarda o`z aksini topadi; g) qo`shni, yondosh tillar ta`siri kuchaya boradi; d) millatlararo aloqa vositasi vazifasini bajaradigan tilning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei osha boradi, uning jamiyatdagi boshqa tillarga ta`siri ham kuchayadi; e) jamiyatda ikki tillilik, uch tillilik hodisalari rivojlanib boradi.

Sociolingvistika fani yutuqlari shuni ko`rsatadiki, tillar bir-biriga leksik jihatdangina ta`sir etib qolmay, bir-birining ichki tuzilishiga ham ta`sir ko`rsatadi. Shunga muvofiq hozirgi zamon tilshunosligida «tillar ichki tuzilishining o`zaro hamkorlik jarayoni» degan tushuncha shakllangan. Mamlakatlararo aloqalarning rivojlanishi o`sha mamlakatlarda yashovchi xalq va elatlar madaniyatining yaqinlashuviga zamin hoziraydi, natijada tillar xam bir-biriga ta`sir ko`rsatadi, bunday hamkorlik o`z navbatida tillarning ichki rivojlanishini ta`minlaydi.

2. Chet ellarda, ayniksa, AQShda sociolingvistika bo`yicha ko`p ishlar amalga oshirilmoqda. AQSh tilshunosi R.T.Bell ta`kidlashicha, ijtimoiy tilshunoslik sohasida AQShda ikki yo`nalish mavjud: a) sof sociolingvistika, bunda gapiruvchi va tinglovchi grammatikasi, bir-biriga ta`siri, hamkorligi o`rganiladi; b) til sociologiyasi, bunda til ishoralari, belgilarining jamiyatdagi turli ijtimoiy jabhalarda ishlatilishi masalalari o`rganiladi. AQShda birinchi yo`nalish *mikrosociologiya* deb yuritiladi, u bilan asosan tilshunoslar shug`ullanadilar. Ikkinchisi esa makrosociologiya deb nomlanadi, bu muammolar bilan sociologlar shug`ullanadilar.

Mikrosociolingvistika kichik ijtimoiy guruhlarini tashkil etuvchi shaxslarning nutqiy hamkorlik munosabatlarini o`rganadi. Makrosociolingvistika esa bir ijtimoiy guruh bilan ikkinchi guruh o`rtasidagi nutqiy muloqotni tadqiq etadi. Mikrosociolingvistika erishgan yutuqlar makrosociolingvistik tadqiqotlar uchun ilmiy zamin bo`lib xizmat qiladi. Sociolingvistika tilning ijtimoiy muxitga kura o`zgarish xususiyatlarini atroflicha tadqiq etadi. Bu tilshunoslikda tilning o`zgarish nazariyasi deb yuritiladi.

Sociolingvistika fani tillar tipologiyasi muammosi bilan ham shug`ullanadi. Tillarning sociolingvistik tipologiyasi uning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini inobatga olgan tipologiyadir. Bunday tipologiyaga quyidagi to`rtta o`lchov, mezon asos qilib olinadi:

1. Standartlashtirish – bunda ma`lum bir tilda gaplashuvchilar tomonidan qabul qilingan adabiy til tushuniladi. Standartlashtirishning asosiy omili tilning grammatikasini va lug`atini yaratishdir.

2. Hayotiylik - bunday ma`lum bir tilda gaplashuvchi jamiyatning bor-yo`qligi inobatga olinadi. Agar til hayotiy, tirik bo`lsa, bu tilni ona tilim deb biladigan, uni

e`zozlaydigan jamiyat ham mavjud bo`ladi. Ba`zan ilgari o`lik tilga aylangan tillar ham qaytadan hayotiylik kashf etishi mumkin. Masalan, ivrit tili eramizdan oldingi 1-ming yillikda qadimgi Falastin aholisining tili bo`lgan, 1948 yilda Isroil davlati bu tilni ayrim o`zgarishlar bilan davlat tili sifatida qabul qiladi.

3. Tarixiylik – bunda ma`lum bir tilning jamiyat tomonidan ishlatilishi natijasida uning mo``tadil, bir tekis rivojlanib turishi nazarda tutiladi.

4. Avtonomlik – bunda ma`lum ijtimoiy guruh uchun ona tili sifatida xizmat qilayotgan u yoki bu til boshqa tillardan tuzilishi jihatdan tubdan farq qilishi yoki bir tilning varianti sifatida namoyon bo`lishi tushuniladi. Masalan, o`zbek, qirg`iz, qozoq, qoraqalpoq tillari o`zaro qiyoslanganda ular orasidagi fonetik, leksik, grammatik farqlar ko`zga tashlanadi. Ya`ni bu tillar avtonom, mustakil tillar degan xulosa kelib chiqadi. Ammo o`zbek tilining Samarqand, Andijon, Xorazm mintaqalarida yashovchi xalklar tillari garchi o`zaro farqli xususiyatlari bo`lsa-da, avtonom bo`la olmaydi. Chunki sheva bilan milliy adabiy til o`rtasida leksik, ayrim grammatik farqlar bo`lgani holda, umumiy tuzilish jihatidan o`zgarishlar ko`zga tashlanmaydi.

Ana shu tipologik xususiyatlardan kelib chiqib, tillarning sotsiolingvistik tasnifi amalga oshiriladi. Hozirgi zamon tilshunosligi tillarni sociolingvistik jihatdan quyidagi 7 tipga ajratadi:

1. Standart tillar. Adabiy til normasiga ega bo`lgan, jamiyatda adabiy til, davlat tili sifatida xizmat qiluvchi tillarga standart tillar deyiladi. Masalan, o`zbek, tojik, rus, qirg`iz, afg`on, ukrain kabi tillar shular jumlasidandir.

2. Klassik tillar. Klassicism davrida takomilga etgan, o`z yozuviga ega bo`lgan, o`sha davrda buyuk asarlar yaratilgan tilga klassik til deyiladi. Masalan, lotin tili, sanskrit tili, qadimgi yunon tili, sugd, xorazmiy tili kabilar. Bu tillar hozirgi vaqtda o`lik tilga aylangan.

3. Mahalliy tillar. Son jihatdan ko`p bo`lmagan kichik millatlarga, halqlarga xizmat qiluvchi, o`z yozuviga ega bo`lmagan tillarga maxalliy tillar deyiladi. Masalan, Amerika qit`asidagi maxalliy hindular tili bunga yaqqol misol bo`la oladi. Afrika qit`asidagi ayrim mahalliy aholi tillari ham sociolingvistik tipologiyaga ko`ra ana shu guruhga mansubdir.

4. Kreol tillar. Mustamlakachilik natijasida Amerika, Afrika, Sharq mamlakatlari xalqlari tillari bilan Evropa tillari (ingliz, francuz, ispan, portugal) elementlari aralashuvidan tashkil topgan tillar kreol tillar deyiladi. Masalan, Amerikadagi Gaiti orolida mahalliy aholi bilan francuz tili aralashuvi natijasida gaiti – kreol tili shakllangan. Lotin Amerikasidagi mahalliy aholi tili aralashuvi natijasida ispan-nautl kreol tili yuzaga kelgan. Amerikadagi Aruba, Bonayre orollarida negr va ispan tillari aralashuvi bilan papiyamento kreol tili shakllangan. Bunday kreol tillari grammatik sistemasi soddalashgani, aloqa uchun qulaylashgani bilan ajralib turadi.

5. Pijin tillari. Mahalliy tillarning Evropa tillari bilan chatishuvi natijasida yuzaga kelgan tillardir. Pijin va kreol tillari o`xshash va farqli tomonlarga ega. Agar kreol tilida so`zlashadigan, uni ona tili deb hisoblaydigan aholi bo`lsa, pijin tili bunday xususiyatga ega emas. Pijin tillaridan ikkinchi aloqa vositasi sifatida katta port shaharlarida foydalaniladi. Umuman olganda, pijin tili kreol tillarining paydo bo`lishida boshlang`ich bosqich sanaladi. Hozirgi vaqtda eng ko`p tarqalgan

pijin tillaridan biri «pijin-inglish» deb nomlanuvchi janubiy Xitoy portlarida qoʻllanadigan tildir. Shuningdek, XIX asr oʻrtalarida S.I.Cherepanov tomonidan urganilgan «rus tilining xitoy dialekti», yaʼni kyaxta deb atavuvchi pijin tili ham mavjud (Rosiya va Xitoy chegarasidagi Kyaxta shahrida yashovchi aholining oʻziga xos «tili»). Yamayka, Gaiti singari orollarda mahalliy aholi bilan francuz, ispan, portgal tillari aralashuvidan yuzaga kelgan pijin tillari hozir ham keng qoʻllanadi.

6. Sunʼiy tillar. Maxsus yaratilgan xalqaro aloqa tillariga sunʼiy til deyiladi. Masalan, esperanto tili 1887 yilda polyak shifokori A.Zamengof tomonidan yaratilgan. Bu til ancha keng tarqalgan. Bu tilda gazeta va jurnallar nashr etiladi, badiiy asarlar nashr etiladi. Bunday sunʼiy tillar qatoriga yana ido, volyapyuk, okcidental, interlingva, neo kabi tillarni ham kiritish mumkin.

7. Dialekt. Bu soʻz yunoncha boʻlib, sheva, lahja maʼnosini ifodalaydi. Maʼlum bir qabila, xalq yoki millat tarkibiga kiruvchi kichik hududga tarqalgan aholi tilidir. Mahalliy dialektlar ijtimoiy dialektlar va jargonlardan oʻziga xos grammatik qurilishga, lugʻat fondiga ega ekanligi, kelajakda milliy adabiy tilga asos boʻlib xizmat qila olishi bilan farqlanib turadi.

Demak, jamiyatga til qanchalik zarur boʻlsa, til uchun jamiyatning boʻlishi shunchalik ahamiyatlidir. Tilning mavqei, rivojlanishi uning muomalada bulishi, aloqa vositasi sifatida xizmat qilishiga bogʻliq. Jamiyatning har bir aʼzosi tilning sociolingvistika fani yuqoridagi masalalardan tashqari yana ayollar, erkaklar, oʻsmirlar, maktab va bogʻcha yoshdagi bolalarning nutqiga xos xususiyatlarni oʻrganishga ham katta eʼtibor qaratadi.

4- MAVZU

Kommunikativ grammatika va kommunikativ leksika

Reja:

1. Kommunikativ grammatika

2. Kommunikativ leksika

3. Matn lingvistikasi

Tabiiyki, har qanday butunlik kabi matn ham uni tarkib toptiruvchi unsurlardan, muayyan birliklardan iborat bo'ladi. Tilshunoslikda qanday birliklar matni shakllantirishi yoki matni bo'laklarga ajratganda qanday birliklar aynan matn birligi deb hisoblanishi borasida ancha-muncha munozaralar mavjud. Bir qarashda, matn birliklarini tayin etish, belgilash u qadar ham qiyin ish emasday tuyuladi. Ammo aslida unday emas, shuning uchun ham bu masalada matn lingvistikasi tadqiqotchilari orasida juda ko'p va farqli qarashlar mavjud. Biz matnga ta'rif berganda, ikki asosiy belgiga, ya'ni bog'lanishlilik va yaxlitlikka alohida e'tibor berdik. Tabiiyki, bog'lanishlilik va yaxlitlik gaplar o'rtasida va gaplarning mazmuniy-grammatik birligi asosida yuzaga keladi. Deyarli barcha matn tadqiqotchilari bu ikki belgini hech vaqt nazardan qochirgan emas. Ayniqsa, g'arb tilshunoslari tomonidan matnga berilgan ta'riflarda gaplarning ketma-ket bog'lanishi, gaplar zanjiri matnda asosiy jihat ekanligi, busiz matn yuzaga kela olmasligi muntazam ta'kidlanadi. Masalan, golland tilshunosi S.Dik "gaplarning matniy zanjirida koordinatsiyaning oliy shakli"ni ko'radi.¹ Boshqacha qilib aytganda, mustaqil gaplarning oliy darajadagi koordinatsiyasi (albatta, muayyan axborotni ifodalash maqsadi bilan) mahsuli o'laroq matn shakllanadi. Oliy darajadagi koordinatsiya, aniqki, ayni matn deyiladigan butunlik, yaxlitlikni paydo qiladigan gaplar o'rtasidagi barcha jihatlardan, ya'ni semantik, sintaktik, kommunikativ, estetik va yana boshqa barcha jihatlardan uyg'unlikdir, muvofiqlashuvdir. Gaplarning ana shunday o'zaro uyg'unligi, muvofiqlashuvining natijasi sifatida matn mavjud bo'ladi. Ana shu bir-ikki mulohazadan kelib chiqib, matnning asosiy birligi gapdir degan xulosaga kelish mumkin. Ammo gapni matn birligi sifatida baholash tilshunoslikda u qadar keng tarqalgan emas. Aksincha, bu borada bahsli yondashuvlar anchagina. Aksariyat tilshunoslar gapni matn birligi emas deb hisoblaydilar. Masalan, I.R.Galperin gap emas, balki bir qator gaplarni birlashtiradigan nisbatan yirik butunlik – frazadan katta butunlik ("sverxfazovoye edinstvo") matn birligi bo'la olishini aytadi. U gap ana shunday butunlikda konstituent sifatida ishtirok etishini, frazadan katta butunlikning tarkibiy qismi bo'lgan gap bir paytning o'zida yaxlit matnning ham tarkibiy qismi bo'la olmasligini ta'kidlaydi. ² Ayni shu frazadan katta butunlik ("sverxfrazovoe edinstvo")ni matnning asosiy birligi sifatida baholash deyarli barcha tilshunosliklarda keng tarqalganligini ta'kidlash mumkin. Bu termin orqali ifodalangan tushuncha turli tilshunoslar tomonidan turlicha nomlanadi, ya'ni mazkur terminning bir qancha sinonimlari mavjud. Masalan: "frazadan katta butunlik" "sverxfrazovoe edinstvo" (O.S.Axmanova), "murakkab sintaktik butunlik" - "slojnoe sintaksicheskoe tseloe" (A.M.Peshkovskiy, N.S.Pospelov), "matn komponenti" - "komponent teksta" (I.A.Figurovskiy), "prozaik strofa" – "prozaicheskaya strofa" (G.Ya.Solganik), "sintaktik kompleks" - "sintaksicheskii kompleks" (A.I.Ovsiyannikova), "monologik jumla" - "monologicheskoe

viskazivaniye”, “kommunikativ blok” - “kommunikativniy blok” va boshqalar. 1 O’zbek tilshunosligida ham mazkur tushunchani ifodalash uchun bir qator farqli terminlar qo’llanmoqda. Masalan, A.Mamajonov dastlab “yirik sintaktik birlik”² terminini qo’llagan bo’lsa, keyinroq muntazam ravishda “superfrazali sintaktik birlik”³ terminidan foydalanadi. Matnning stilistik muammolariga alohida e’tibor bilan qaragan I.Rasulov va H.Rustamovlar esa “murakkab sintaktik butunlik” terminini ma’qul ko’radilar. 4 O’zbek matnidagi ana shunday birliklarni monografik tarzda tadqiq etgan M.Abdupattoyev “supersintaktik butunliklar” terminini qo’llashni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. 5 Biz ham hodisa mohiyatini anchayin to’g’ri va xolis aks ettiradigan atama sifatida ana shu “supersintaktik butunlik” terminini ma’qul ko’ramiz. M.Abdupattoyev mazkur nomzodlik dissertatsiyasida o’zbek tilidagi matnda supersintaktik butunliklarning mohiyati, sintagmatik va semantikuslubiy xususiyatlarini ilmiy asosli ravishda ko’rsatib bergan. Shuni ham aytish kerakki, tadqiqotchi supersintaktik butunliklarning matn tarkibidagi chegaralarini belgilash, ularni ajratish printsiplarini (semantik, grammatik va kompozitsion-stilistik) ishlab chiqqan. Shu asosda matndagi bir kichik mavzuning tugallanib, yangi bir mavzuga o’tilishi supersintaktik butunlikning strukturasi belgilovchi omillardan biri ekanligini, bu butunlikni tashkil etuvchi nisbiy mustakil gaplar orasida mustahkam semantik-grammatik aloqa mavjudligini, ayni shu aloqa supersintaktik butunlikning semantik-struktural yaxlitligini ta’minlashini juda to’g’ri ta’kidlagan.⁶ Tabiiyki, supersintaktik butunlikning shakllanishida gaplar ishtirok etadi, buni hech kim inkor etmaydi. Lekin ikki yoki undan ortiq gapning o’zaro birikib, muayyan bir butunlikni shakllantirishi shunchaki bir oddiy jarayon emas, balki benihoya murakkab va serqatlam hodisadir. Ana shunday gaplar yig’indisini yaxlitlashtiradigan bir qator omillar mavjud. Ayni shu masala borasida fikr yuritgan tadqiqotchilarning aksariyati (I.R.Galperin, O.I.Maskalskaya, Z.Ya.Turayeva, L.M.Loseva, A.Mamajonov, M.To’xsanov, M.Abdupattoyev va ko’plab yana boshqalar) yagona kichik mavzuning mavjudligi, shu asosda gaplar mazmunining umumiyli va o’zaro uyg’unligi, semantik-grammatik va kommunikativ yaxlitlik kabi jihatlarni ana shunday omillar sifatida qayd etadilar. Masalan, quyidagi parchada mazkur omillarning barchasi mavjud, shuning uchun ham uni alohida supersintaktik butunlik deyish mumkin: Kishi ortiqcha qo’rqanda gangib a’zosi harakatsiz va og’riq holga tushadirkim, albatta, buni biz qattiq qo’rqqandan deb bilamiz. Darhaqiqat, bizning qarshimizga yo’lbars chiqsa, biz qattiq qo’rqamiz, chunki bizni o’lim kutadir, inson uchun dunyoda o’limdan qo’rqinch narsa yo’q. Binoan alayhi biz bundagi qo’rquvni tabiiy hisoblaymiz. Ammo qizig’i shundakim, biznidunyo baxti kutganda, bizga saodat bashorati berilganda nega biz o’lim kutgandagi holga tushamiz va uzviy tashkilotimiz birinchidagi holatni kechiradir (A.Qodiriy, “O’tgan kunlar”). Aytish mumkinki, supersintaktik butunliklarning matn birligi ekanligi haqida hech bir munozara yo’q. Ular, shubhasiz, matning asosiy birligidir. Ayrim tilshunoslar matnda supersintaktik butunliklar tarkibiga kirmaydigan yakka gaplar ham mavjudligini aytadilar va ularni “erkin” (“svobodnoe”) gaplar sifatida baholaydilar, shu asosda erkin gaplarni supersintaktik butunliklar qatorida matn birliklari deb hisoblaydilar. 1 A.Mamajonov va M.Abdupattoyevlar ham bu fikrni qo’llab-quvvatlaydilar va

o'zbek tili matnidagi ana shunday erkin gaplarni tahlil qiladilar, Said Ahmadning "Ufq" romanidan olingan shunday misol beradilar: Dala toshni kuydirgan saraton haroratini bag'riga yashirgan o'sha mash'um tutzor, azamat yigitning pahlavon ko'ksiga bosh qo'ygan qoq tush pallasi... U damlar Dildorga katta baxt, tush kabi shirin hayot va'da qilgandi. Aldangan qiz hamon tush pallasi o'zini unutgan daqiqalarning dardini tortardi. Ayol kishiga vafo degan narsa qanchalar qimmatga tushishini ko'plar hali bilmaydi. Dildor hech kimni qoralayolmasdi. Faqat birgina o'zim aybliman deb bilardi. Agar u Nizomjonga bevafoq qilmaganda, bu kunlar boshiga tushmasdi. Mualliflar ostiga chizilgan gapni ikkita abzatsdan iborat birinchi supersintaktik butunlikka ham, oxirgi abzats shaklidagi ikkinchi supersintaktik butunlikka ham kirmasligini, shuning uchun ham erkin gap 1 Loseva L.M. Ko'rsatilgan asar, 69-70-betlar. www.ziyouz.com kutubxonasi 36 ekanligini ta'kidlaydilar. 1 Aytish mumkinki, matndagi bunday erkin gaplar mazmuniga ko'ra ko'proq muallif izohi, muayyan yaqin mavzuni eslatishi, lirik chekinishi kabilarni ifodalashga xizmat qiladi. Ba'zi tilshunoslar gapni uzil-kesil "matnning minimal birligi" deb hisoblaydilar. 2 Bu munosabat bilan M.Ya.Bloxning mulohazalari alohida e'tiborga molik. Uning fikricha, yaxlit tekst strukturasi bevosita elementi faqat frazadan katta birlik (bizningcha, supersintaktik butunlik), ya'ni gaplarning qo'shilmasigina emas, balki ayni paytda matn tuzuvchi tomonidan mazmunan muhim maqomga qo'yilgan alohida gaplar hamdir. Bunday gaplarning ayni maqomi monologik yozma nutqda ularni alohida abzats sifatida ajratishni taqozo etadi. 3 Bu fikrida u yuqorida aytilgan erkin gaplarni nazarda tutganday tuyuladi. Ammo M.Ya.Blox har qanday gapning matn tarkibidagi favqulodda ahamiyatiga e'tiborni qaratadi. U aynan matn qurilishi nuqtai nazaridan gap ifodalashning eng muhim (kardinal) unsuri ekanligini turli shakl va maqsadlardagi nutq (og'zaki, yozma, kundalik, professional, sokin, emotsional va sh.k.)ni kuzatish asosidagi tadqiqotlar tasdiqlashini aytadi. U shunday deb yozadi: "Gap predikatsiyaning, ya'ni nutqning nominativ mazmunini real voqelikka nisbatlashning ifodachisi ekanligi haqidagi haqiqatni esga olishimiz bilan bu narsa oydin bo'ladi-qo'yadi. Matnning gapga alternativalar sifatida ko'rsatilayotgan "haqiqiy" birliklaridan birontasi predikatsiyani ifodalovchi o'z vositalariga ega emas. Bu shuni bildiradiki, matn gapdan tashqarida hukm va xulosalarni ifodalay olmaydi, ya'ni matn olamni anglangan holda aks ettirishning to'laqonli vositasi bo'lib xizmat qilish qobiliyatidan mahrum bo'ladi."4 Bunga o'xshash fikrni boshqa tadqiqotchilarning ishlarida ham ko'rish mumkin. Masalan, rus tilshunosi G.V.Kolshanskiy gap sub'ekt-predikat munosabatini ifodalashi bilan matnda mazmunning mantiqiy fikr sifatida shakllanishiga imkon beruvchi mazmuniy-struktur birlik bo'lishini, gap "matnning asosiy (bazis) operativ unsuri" ekanligini alohida ta'kidlaydi.5 Aytish mumkinki, matnning mazmuniy tarkibini, bu mazmunning ob'ektiv olam bilan nisbatlanishini, demakki, to'g'ri anglanishini gapsiz tasavvur etish mushkul. Ko'rinadiki, gapning matn sistemasidagi o'rnini, ayniqsa, uning matn hosil qilish qobiliyatini aslo inkor etib bo'lmaydi. Gapning matn hosil qilish xususiyati haqida gapirganda, mutaxassislar rus ritorikasi namoyandalaridan biri I.Davidovning "Gap dondir, undan butun asar unib chiqadi" tarzidagi juda obrazli qilib aytgan (1838 yilda) gapini eslashadi.1 Umuman aytganda, gap matn hosil bo'lishida o'ziga xos materialdir. Ana shular hisobga

olinsa, matn birliklari sifatida supersintaktik butunliklar bilan bir qatorda erkin gaplarni tan olgan holda har qanday gapni ham ana shunday birliklar ichida qarash maqsadga muvofiq.

III. Matn lingvistikasi, xususan, matn birliklarini belgilashdagi eng munozarali va behad ko'p tadqiq etilgan masalalardan biri abzatsning mohiyati, tabiati va matn tarkibidagi maqomi masalasidir. Bu borada rus va Yevropa filologiyasida juda katta miqdordagi ilmiy ishlar yaratilgan, ularning soni bir necha yuzlardan ham oshadi. Ularning aksariyatida abzats va supersintaktik butunliklar ("sverxfrazovoe edinstvo", "slojnoe sintaksicheskoe tseloe" va h.) o'rtasidagi munosabat, umumiy va farqli jihatlar, ularning matndagi ahamiyatlilik darajasi kabi masalalar borasida bahs yuritiladi. Ammo oldindanoq alohida ta'kidlash zarurki, bizningcha, abzatsni supersintaktik butunliklar bilan qiyoslash, ularni bir-biri bilan solishtirish ilmiy mantiq nuqtai nazaridan unchalik asosli emas. Tilshunoslikda abzats va uning mohiyati talqini masalasida bir-biridan farqli bir necha nuqtai nazarni ko'rish mumkin. Ularning ba'zilarini qarab chiqaylik. O.I.Maskalskaya supersintaktik butunlik ("sverxfrazovoe edinstvo") va abzatsni solishtirar ekan, supersintaktik butunlikning sintaktik mohiyatga ega hodisaligini, abzats esa kompozitsion sath birligi ekanligini ta'kidlaydi. 2 Abzatsning matnda kompozitsion-stilistik birlik maqomida bo'lishiga boshqa tadqiqotchilar ham e'tiborni qaratadilar. 3 Bir qator tadqiqotchilar abzatsning sintaktik struktura birligi bo'la olmasligini aytadilar. Ularning fikricha, abzats til sistemasining birligi emas, shuning uchun unda boshqa sintaktik birliklardan farqlanishga xizmat qiladigan grammatik belgilar yo'q, demakki, u alohida sintaktik birlik emas. Ana shundan kelib chiqib, ular abzatsni sintaktik kategoriya deb hisoblamaydilar va shunday ta'kidlaydilar: "Matnning sintaktik strukturasida so'z birikmasi, so'zlar qo'shilmasi, gaplar, murakkab sintaktik butunliklardan Ayni paytda ular abzatsning yozma nutq amaliyotida fikr idrokini qulaylashtirish maqsadida yozuvchi tomonidan ongli ravishda ajratiluvchi birlik ekanligiga alohida urg'u beradilar. Yana ayrim tilshunoslar supersintaktik butunlik ("slojnoe sintaksicheskoe tseloe")ni matnda sintaktik birlik sifatida qarash mumkin emasligini, faqat abzatsgina matnda ana shunday maqom ola bilishini isbotlashga urinadilar. Masalan, ayni masalani nemis tili materialida o'rgangan L.G.Fridman murakkab sintaktik butunlik o'zining sintaktik birlik maqomini tayin etadigan tegishli ko'rsatkichlarga ega emas deb hisoblaydi, shuning uchun uni grammatik birlik tarzida emas, balki bir qator mustaqil gaplarning mazmuniy umumiyligi asosida shakllanadigan mantiqiy-semantik butunlik tarzida talqin qilish to'g'ri bo'lishini aytadi. Muallif abzats stilistik, adabiy-kompozitsion birlik sifatida tadqiq etilgan ishlarda uni sintaktik birlik maqomini tayin etadigan belgilar yo ikkinchi planga surib qo'yilishini, yoki umuman e'tibordan chetda qolishini tanqid qiladi. U abzatsning mohiyati va maqomi haqida quyidagicha anchayin keskin fikrni ilgari suradi: "Nisbatan quyi sath birligi bo'lmish gapdan farqlovchi relevant belgilar turkumiga ega bo'lgan frazadan katta sintaktik birlik abzatsdir deb hisoblaymiz... Abzatsning kompozitsion birlik sifatidagi rolini inkor etmagan holda biz o'ylaymizki, u eng avvalo sintaktik birlikdir, chunki abzatsning aynan sintaktik tabiati uning adabiy-kompozitsion birlik sifatida qo'llanishi uchun imkoniyat yaratadigan bazis, asosdir." 2 Ko'rinadiki, tadqiqotchi abzatsni xuddi gap kabi

sintaktik hodisa sifatida talqin qiladi va matnning asosiy birligi abzatsdir degan fikrni qat'iy asoslashga harakat qiladi. Bunday qarash, bu qadar keskin bo'lmasda, boshqa tilshunoslarda, ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitish metodikasi bilan shug'ullangan mutaxassislarda ham bor. Masalan, ana shunday yo'nalishdagi ishlardan birida matn yaratishning majburiy unsuri sifatida abzats alohida ajratib ko'rsatiladi, uning matn lingvistikasida o'ziga xos strukturaga ega bo'lgan to'laqonli birlik ekanligi ta'kidlanadi va shunga asoslangan holda abzats "katta matn" ichidagi "kichik matn" degan xulosaga kelinadi, uning "abzatsstahlil", "abzats-tavsif", "abzats-kontrast", "abzats-analog", "abzats-ta'rif" kabi mazmuniy turlari ajratiladi. \

Abzatsni sintaktik hodisa sifatida tushunish yoki abzats va supersintaktik butunlik tushunchalarini qorishtirish turli tilshunosliklarda ancha-muncha uchraydi. Hatto muayyan bir asarda abzatsning bir necha farqli talqinlarini ham uchratish mumkin. Masalan, I.V.Arnoldning "Hozirgi ingliz tili stilistikasi" kitobidagi "Matniy sath - abzats" nomli paragraf shunday boshlanadi: "YOzma nutqning bir xatboshidan ikkinchi xatboshigacha bo'lgan, murakkab sintaktik butunlik sifatida reallashgan va adabiy matnning nisbiy tugallangan qismini tashkil etuvchi bo'lagi abzats deyiladi."¹ Abzats nazariyasining ibtidosi A.M.Peshkovskiy ishlariga borib taqalishini, keyinchalik esa N.S.Pospelov, T.I.Silman va boshqa ko'plab tilshunoslar tomonidan tadqiq etilganligini ta'kidlar ekan, muallif mazkur ta'rifidagi fikrlarini yanada oydinlashtiradi: "Abzats gapga nisbatan yuqori darajadagi sintaktik-intonatsion butunlikdir." Ammo bir sahifadan keyinoq bu fikridan qaytganday bo'ladi. U abzats tarkibidagi gaplarning grammatik va mazmuniy mustaqilligi turli yozuvchilarda, hatto bir yozuvchining turli janrdagi asarlarida ham turlicha bo'lishini va shuning uchun "abzatsning tipik strukturasi uchun misol keltirish umuman mumkin emasligi"ni ta'kidlaydi. 2 Bir-ikki sahifalik misollar tahlili asosida dastlabki fikriga zid bo'lgan mana bunday xulosaga keladi: "Shunday qilib, abzats jumla ("viskazivaniye")ning (fikr ifodasining) mantiqiy va emotsional strukturasi grafik aks ettirganligi uchun uni fikr ifodasining kitobxon tomonidan idrok qilinishini engillashtiruvchi kompozitsion usul sifatida talqin qilish mumkin."³ Albatta, abzats bir paytning o'zida ham "gapdan katta sintaktik-intonatsion butunlik", ham "grafik-kompozitsion usul" bo'lishi mumkin emas, ya'ni butunlik-birlik bilan usul boshqa-boshqa tushuncha va hodisalardir. Hozirgacha qarab chiqilgan abzats haqidagi mulohazalardagi asosiy nuqtalarni shunday guruhlashtirish mumkin: 1) abzats - sintaktik birlik, 2) abzats sintaktik birlik emas, balki 3) abzats – kompozitsion-stilistik birlik, 4) abzats – kompozitsion-grafik usul. Ko'rinib turganiday, bu qarashlarning har biri boshqasini inkor etadi yoki to'la e'tirof etmaydi. Abzatsning sintaktik (umuman lingvistik) hodisa emasligini, u o'z mohiyatiga ko'ra bunday bo'la olmasligini aksar tilshunoslar ta'kidlaydilar. Ammo shunga qaramasdan, abzats va supersintaktik birlik (murakkab sintaktik butunlik) munosabati masalasida bahs-munozaralarning intihosi ko'rinmaydi. Bu o'rinda supersintaktik birlik (rus tilshunosligida keng tarqalgan muqobili "sverxfrazovoe edinstvo") va abzatsning farqli mohiyatga egaligini ko'rsatib berishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar turli tilshunosliklarda ancha-muncha bor. Ammo ular orasida ikki maqola alohida diqqatga sazovor. Xususan, N.A.Levkovskayaning rus tili materiali va

E.V.Referovskayaning frantsuz tili materiali asosidagi maqolalarida bu muammoga o'ziga xos tarzda yondashilgan va masalaning mohiyatiga daxldor konkret farqlarni birma-bir belgilashga harakat qilingan.¹ N.A.Levkovskayaning ko'rsatishicha, matnni bo'laklarga ajratish - ko'p aspektli murakkab jarayon, bu jarayon, umuman, ikki tomonlama xaraktyerga ega, ya'ni, birinchidan, u matnning funksional yo'nalishi – matnning pragmatik maqsadi bilan bog'liq bo'lgan ob'ektiv jarayon. Ikkinchidan, u matn ijodkorining niyati – muallifning pragmatik maqsadiga bog'liq bo'lgan sub'ektiv jarayon. Matnni bo'laklashda ana shunday, ya'ni matnning pragmatik maqsadi – muallifning pragmatik maqsadi tarzidagi o'ziga xos dixotomiya mavjud bo'ladi. Matnni aynan matnning pragmatik maqsadiga muvofiq bo'laklash mahsuli sifatida supersintaktik birlik (“sverxfrazovoe edinstvo”) yuzaga keladi. Matnni muallifning pragmatik maqsadiga ko'ra bo'laklash mahsuli sifatida esa abzats yuzaga keladi. Ana shunga ko'ra, tadqiqotchi supersintaktik birlik matnni ob'ektiv bo'laklash birligi ekanligini, uning fikriy tugallikka, mantiqiy butunlikka egaligini aytadi. Abzats esa matnni sub'ektiv bo'laklash birligi bo'lganligidan hamisha ham fikriy tugallikka sohib bo'lolmasligiga, abzats aksar hollarda kitobxonga ta'sir qilish samaradorligini oshirishning sof emfatik vositasi sifatida namoyon bo'lishiga alohida urg'u beradi. Maqola muallifi abzats ilmiy matnda struktur, semantik va kommunikativ butunlik maqomida bo'lsa-da, badiiy matnda, asosan, emfatik vazifa bajaruvchi vosita sifatida ishtirok etishini ta'kidlaydi. Albatta, bu badiiy matnning o'ziga xos maqsad va vazifalari, xususiyatlari, umuman, yozuvchining kitobxonga estetik ta'sir qilishdan iborat pragmatik maqsadi bilan bog'liq ekanligi ma'lum. Badiiy matnda, tabiiyki, yozuvchining estetik niyati hal qiluvchi ahamiyatga molikdir. E.A.Referovskayaning ilmiy kuzatishlarida ham abzats mohiyatidagi sub'ektivlikka asosiy e'tibor qaratilgan, uningcha, “abzats muallifning individual manerasiga muvofiq tarzda mavzuning mazmuniy rivojiga, supersintaktik birlik esa fikr ifodasining struktural shakllanishiga qaratilgan”dir. ¹ Ko'rinadiki, supersintaktik birlik va abzats o'rtasidagi farqni tayin etishda matnni bo'laklashning ob'ektiv va sub'ektiv omillaridan kelib chiqilsa, muammoning xolis echimiga kelish mumkin. Chindan ham, matnni abzatslarga bo'lishda muallifning sub'ektiv maqsadi, fikr tarkibidagi nimani, qanday, qay tarzda ta'kidlash hal qiluvchi rol o'ynaydi. To'g'ri, ilmiy matnda fikrning mantiqiy oqimini tabiiy ifodalash muhim, shuning uchun supersintaktik birlik va abzats, asosan, mos keladi. Ammo hatto ilmiy matnda ham muayyan holatlarda tadqiqotchining fikrni bitta-bitta, “hijjalab”, ta'kidlab ko'rsatish maqsadi bilan bir supersintaktik birlik bir necha abzatslarga bo'lingan holda ifoda qilinishi ham mumkinki, bu holat muallif fikrining anglanishini aslo qiyinlayshtirmaydi, aksincha, yanada qulaylashtiradi, xolos. Masalan, tilshunoslikka oid quyidagi ilmiy matn parchasiga e'tibor beraylik: Semantik maydon nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, zid ma'noli so'zlarning funksional-semantik xususiyatlari bo'yicha qiziqarli ma'lumotlarga duch kelamiz. Semantik maydon uzvlari o'rtasidagi zidlanishlar ko'lami antonimlar doirasiga qaraganda keng va ko'p qirralidir. Shu ma'noda antonimlarga maydon uzvlari o'rtasidagi zidlanishning bir ko'rinishi sifatida qarash mumkin. Semantik maydonda leksemalararo zidlanishdan tashqari guruhlar, mikromaydonlar, hatto yirik qurilmalararo ziddiyatlarning ham

mavjudligi kuzatiladi (Sobirov A. O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. Toshkent: Ma'naviyat, 2004, 152-bet). Parcha uch abzatsdan iborat, ammo bitta supersintaktik birlik mavjud. Buni har uch abzatsdagi gaplarning bir-biriga ham mazmuniy-sintaktik, ham mantiqiy bog'lanishini ta'minlagan mushtarak so'zlar va bog'lovchi vositalar hamda fikriy tugallanganlik ko'rsatib turibdi. Rasmiy matnlarda, masalan, qonun hujjatlarida bir supersintaktik birlikka emas, hatto ayrim gap ham bir necha abzatslarga bo'lingan holda berilishi mumkin. Bu ham, albatta, tegishli ta'kid, fikr bo'laklarini ajratib ko'rsatish maqsadi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan: 186-modda. Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish Tovar bozoriga sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazilishiga sabab bo'lsa, - eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi. O'sha harakatlar odam o'lishiga sabab bo'lsa, - 1 Referovskaya E.A. Ko'rsatilgan maqola, 228-bet. www.ziyouz.com kutubxonasi 42 uch yildan yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. O'sha harakatlar: a) odamlar o'limiga; b) boshqacha og'ir oqibatlarining kelib chiqishiga sabab bo'lsa, - yetti yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi (O'zbekiston Respublikasining jinoyat kodeksi. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2001, 99-bet) Ko'rinib turganiday, matnda uchta gapdan iborat bitta supersintaktik birlik mavjud, ammo ular sakkizta abzatsga ajratilgan holda berilgan. Badiiy matnda esa abzatslarning bunday tuzilishi, bir supersintaktik birlikning bir necha abzatslarda ifodalanishi yozuvchining badiiy-estetik niyati bilan bog'liq holda juda ko'p kuzatiladi. Mana bu misollarda buni ko'rish mumkin: Otaqo'zi millioner raislarga xos viqor va dabdaba bilan qo'qqisdan “bostirib” keldi. Domla Shomurodov mashina ovozini eshitib ko'chaga chiqqanida darvoza oldida biri oq, biri havorang ikkita “Volga” qator turardi. Ketma-ket “Gazik” kelib to'xtadi. Oq “Volga”dan oldin Otaqo'zi, uning ketidan sipogina kiyingan, xushbichim bir odam, havorang “Volga”dan esa Otaqo'zining qizi Tohira tushdi (O.Yoqubov, “Diyonat” romani). ...Hozir Mahkam Gavharning intilishlarini o'z intilishlariday tushunib, ko'ksida bir emas, ikki yurak urib turganday kuch, ishonch sezayotgan bir paytda ko'ngli ham g'ubordan tez tozalanardi. Gavharda esa Mahkamning sevgan ishiga hurmat o'tgan yiliyoq paydo bo'lgandi. U Mahkamning kelajagiga qarab, bolalarga tarbiya beruvchi olijanob bir o'qituvchini ko'z oldiga keltirardi (P.Qodirov, “Uch ildiz” romani). Keltirilgan har ikki parchada bittadan supersintaktik birlik mavjud, ammo bu birliklar ikki abzats tarzida ifoda qilingan. Shubhasizki, bu yozuvchining badiiy-estetik niyatiga uyg'un holatda tegishli fikr bo'laklarini ta'kidlashga, kuchaytirishga xizmat qilgan. Ana shu bir-ikki misolning o'ziyoq abzatsni supersintaktik birlik bilan solishtirish maqsadga muvofiq emasligini yana bir marta ko'rsatadi. O'zbek tilshunosligida matn tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning aksariyatida matn birliklari haqida gap borganda, shunday birliklar sifatida, asosan, jumla, murakkab sintaktik butunlik va abzats sanab o'tiladi.¹ Ayrim tadqiqotchilar, masalan, nemis tilining yirik tadqiqotchisi V.G.Admoni abzatsning eng avvalo grafik butunlik ekanligini ta'kidlaydi, chunki yozma matnda abzatsni ajratib ko'rsatish uchun uning har ikki tomonidan bir oz ochiq joy qoldiriladi, bu uning grafik chegarasi hisoblanadi. 1 Masalan: Hakimov M. Ko'rsatilgan nomzodlik dissertatsiyasi, 67-bet.

www.ziyouz.com kutubxonasi Olim keyingi yillardagi nemis nashrlarida abzatsni ajratib ko'rsatuvchi mazkur ochiq joy o'rniga abzatslar o'rtasida (vertikal) bir qator tashlab ketish usulidan foydalanish ham kuzatilayotganini aytadi.¹ Rus tilshunosligida abzatsni punktuatsion vositalar sistemasi ichida qarash an'anasi ham mavjud. Masalan, A.N.Gvozdev tinish belgilarini sharhlar ekan, shunday yozadi: "Vazifasiga ko'ra abzats tinish belgilari sirasiga kiradi... Abzats yangi fikrlar qatorining ko'rsatkichi sifatida xizmat qiladi; abzats ichida mustaqil gaplar bilan ifodalangan fikrlar baribir mazmunan birlashgan bo'ladi va muayyan kichik mavzuni rivojlantiradi... Bir necha gap yoki hatto bitta gapni alohida abzats sifatida ajratish bu gaplarga muayyan salmoq baxsh etadi, bunday ajratish muallif tomonidan o'z maqsadiga bog'liq tarzda amalga oshiriladi."² Matn lingvistikasining yirik tadqiqotchilaridan biri I.R.Galperin ham bundan ellik yillar burun nashr yettirgan bir kitobida abzats xuddi tinish belgilari kabi matndagi mantiqiy va emotsional jihatlarni alohida ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qiladigan vosita, kompozitsion-grafik usul ekanligini asoslagan.³ Ta'kidlash joizki, I.R.Galperin ham, I.V.Arnold kabi (uning fikrini yuqorida keltirdik) abzatsni matnda (albatta, yozma matnda) birlik emas, balki muayyan fikrni ta'kidlash, emotsionallikni kuchaytirish, muhim jihatni ajratib ko'rsatish usuli ekanligini ta'kidlaydi. Bizningcha, abzatsni matn birligi sifatida talqin qilish tegishli mantiqiy asosga ega emas. Bunday talqin aslida matnning mohiyatini belgilashdagi bir yoqlamalik bilan bog'liq bo'lsa kerak. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, bir qator mutaxassislar yozma shakldagi nutqning matn deb hisoblaydilar. Ana shunga ko'ra, yozma nutqqa xos bo'lgan abzats tushunchasi matn birliklari doirasiga olib o'tilgan bo'lishi tabiiy. Holbuki, matn og'zaki ko'rinishga ham ega bo'laverishi mumkin. Shuning uchun ham abzatsning lingvistik belgilarini izlashga urinishlar bor, ammo oldinroq ko'rib o'tilganiday, ilmiy asosli natijalar hali qo'lga kiritilgani yo'q. Hatto yozma nutqda ham abzats mutlaqo ob'ektiv hodisa emas, balki ko'proq sub'ektiv munosabat mahsuli ekanligi bu sohadagi adabiyotlarning yuqoridagi ancha batafsil sharhidan ma'lum bo'lib turibdi. Ana shulardan kelib chiqilsa, abzatsni matn birligi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq emasligi ayon bo'ladi. Ammo yozma matnda abzats degan hodisa bor, uni o'rganish kerak. Faqat abzatsni yozma nutqdagi matn birligi sifatida emas, balki yozma matndagi o'ziga xos kompozitsion-stilistik usul (aynan usul, birlik emas) tarzida tadqiq etish xolis ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Atoqli tilshunos Yo.Tojiev ham "Matnga yondashuv" maqolasida matn birliklari borasidagi fikrlarini bayon qiladi: "Bizningcha, gap va super sintaktik butunlik parallel holda matn birligi bo'lishi mumkin. Matn birligi sifatida yo gap yoki supersintaktik butunlikdan biri bo'ladi, deyish to'g'ri emas, albatta. "Supersintaktik butunlik M.Yo'ldoshevning qarashlari bo'yicha talqin qilinsa (u to'g'ri belgilagan ko'rinadi), abzatslardan ham tashkil topishi mumkin ".¹ Mazkur mulohazalarga asoslanib aytish mumkinki, supersintaktik birlik va gapni matnning asosiy birliklari deb hisoblash maqsadga muvofiq.

5-MAVZU

Soʻz va konsept

Reja:

1. Konsept haqida tushuncha
2. Konseptlarning turli
3. Matn va soʻz

Konsept kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchasi hisoblanadi. Kognitiv adabiyotlarda konseptga falsafiy, psixologik, leksik kategoriya sifatida qaraladi. Kognitiv lingvistika, xususan, kognitiv semantika nuqtai nazaridan konseptning oʻzi nima degan savol tugʻiladi. Olimlar konseptga turlicha taʼrif berishadi. N.Tixonovning fikricha: “Konsept grammatik kategoriya boʻlib, u oʻzining formal koʻrsatkichlariga va shu kategoriya ichidagi differentsial belgilariga egadir”.¹ M.V.Nikitinning taʼkidlashicha esa: “Konsept sxolastik strukturaga ega boʻlgan diskret koʻpfaktorli mental birlikdir”. 2 Konseptning taʼriflari haqidagi koʻplab fikrlarni umumlashtirib quyidagilarni aytish mumkin: 1. Konsept – bu ongda “nimanidir” bir lahzada chaqnashi. 2. Konsept – bu har bir elementi abstraksiyaning yuqori darajasiga intiluvchi irearxik tashkil qilingan struktura. 3. Konsept – bu yagona butunlik boʻlib, u elementlari oʻzaro bogʻlangan va oʻzaro harakatda boʻlgan maydon tushunchasi bilan bogʻlanadi. 4. Konsept – bu soʻzlarning predmet yoki tushuncha sohasiga taalluqli ekanligiga qarab guruhlanishi. 6. Konsept –bu operativ mazmuniy xotira, mental leksikon, konseptual sistema va ong tili birligidir. Konseptlarning turli tiplari mavjud: 1. Ontologik konseptlar dunyoning ontologik strukturasi tavsiflaydi: vaqt, makon, xususiyat, sifat va b. Ular qoʻllanish sohasi yoki foydalanish maqsadiga koʻra cheklanmagan. 2. Pragmatik konseptlar tor qoʻllanish sohasiga ega, ular bir maʼnoli va bilishning quroli sifatida xizmat qiladi. 3. Aprior konseptlar. Ular his qilish tajribasini umumlashtirish, predmetlar bilan bevosita operatsiyalar oʻtkazish orqali shakllanadi. 4. Lingvokreativ konseptlar til muloqoti va til birliklari semantikasi orqali dunyoni bilish asosida vujudga keladi va til belgisining mazmun planini oʻzida mujassamlashtiradi. 5. Konsept-universaliyalar. Ular dunyo xalqlariga xos konseptlardir. 6. Konsept-unikalialar. Ular faqat muayyan bir xalqqa xos konseptlardir. Ularni etnodeymalar – “dunyoni koʻrish konseptlari” deb ham atashadi, chunki ularda muayyan xalqning dunyoni koʻrishi uning milliy madaniy xususiyatlari asosida amalga oshishi ifodalanadi.

Bugungi kunda tilshunoslikda markaziy konseptlar 1 sifatida soʻzning asosiy grammatik sinflari bilan semantik mutanosiblikka ega boʻlgan quyidagi konseptlar ajratiladi: obʼekt, harakat, jarayon, oʻrin, makon, vaqt, tafakkur, sifat, xususiyat va b. 2 Maʼlumki, voqelik parchasining, maʼlum hodisalarning lisoniy voqelanishi odiiy jarayon emas, bu jarayon tafakkur va lisoniy faoliyatlarning uygʻunlashuvini, hamkorlikdagi faoliyatini talab qiladi. 3 Kognitiv tilshunoslik sohasi vakillarining fikricha, “moddiy dunyo idroki, ayni paytda, idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqida tushuncha tugʻilishini, keyinchalik, ushbu tushunchaning mental namuna - konsept sifatida shakllanib, moddiy koʻrinish olishini taqazo etadi”. 4 Konsept voqelikning tafakkurdagi inʼikosi – obrazning qayta ishlanishi natijasida hosil boʻladi va uning bevosita lisoniy voqelanishi yana bir tafakkur akti ijrosining

ta'minlanishini taqozo etadi. Ushbu akt maqsadli, ongli tafakkur faoliyatining namunasi bo'lib, u konseptlarning lisoniy voqelanish rejasini amalga oshirishni mo'ljallagan "botiniy nutq" sharoitida yuzaga keladi. "Botiniy nutqning" kechishi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Dastlabki o'rinda uning kuzatilayotgan axborotning kognitiv asosini hosil qilishiga e'tibor berishi kerak. Nutqiy tuzilma vositasida yyetkaziladigan har qanday xabar ushbu xabar ob'ekti bo'lgan voqelik hodisasining mantiqiy kategoriallashuvi va konseptuallashuvini ta'minlovchi kognitiv asosga egadir. Boshqacha aytsak, voqelikning konseptuallashuvi va lisoniy voqelanishi bir butun jarayonning ikki ajralmas qismi bo'lib, ularning har ikkisida ham so'zlovchi (muallif)ning hayotiy tajribasi, bilim doirasi, maqsad va qiziqishlari o'z ifodasini topadi. Bunda lisoniy qurilma va birliklar "ob'ektiv borliq va shaxs ongi, uning hayotiy faoliyati davomida hosil bo'ladigan tajribasi o'rtasidagi bog'lovchi halqa rolini o'ynaydi".⁵ Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, konseptuallashuv jarayonida matn yaratilishi uchun poydevor yaratiladi. Zero, matn ma'lum bir voqelikning inson tomonidan idrok etilishi natijasida yuzaga keladigan hodisadir. Voqelikni idrok etish uchun esa inson uning mohiyatini to'la tasavvur etishi, boshqacha aytganda, to'g'ri «hazm qila bilmog'i» yoki anglamog'i lozim. Faqat shundagina mazmunan aniq va tugal matn yaratiladi. Demak, matn, shubhasiz, kognitiv tilshunoslikni tahlil ob'ekti bo'la oladi hamda ushbu yo'nalish doirasida uning mazmuniga xos botiniy xususiyatlar, konseptuallashuv jarayonida hosil bo'ladigan mental qolipining tuzilishi o'rganiladi. Matnning kognitiv tahlil ob'ekti sifatida e'tirof etilishi bevosita uning tabiati haqidagi tasavvurlarning ham ma'lum darajada o'zgarishiga sabab bo'ladi. Natijada I.P.Susovning matn tabiatan ikki jihatga ega («tekst dvulik po svoey prirode»)1 degan tavsifi o'z paytida (o'tgan asrning 80-yillarida) qanchalik to'g'ri deb qabul qilingan bo'lishiga qaramasdan, bu qarash hozirgi kunda tadqiqotchilarni qoniqtirmay qo'ydi. Matnning ko'p jihatli va ko'p qirrali hodisa ekanligi tinimsiz ta'kidlanayotgan bir paytda, biz matnning lisoniy voqelikda tutgan o'rnini tasvirlovchi zanjirga yana bir xalqani qo'shishni ma'qul ko'rgan bo'lar edik va bu xalqa voqelik haqidagi tasavvurning konseptuallashuvini aks ettiradi. Kognitiv tilshunoslikka xos tadqiq uslublarining matn tahliliga tatbiq qilinishi, birinchi navbatda, matnning kommunikativ tizim va umuman, insonning borliq haqidagi bilimining asosiy unsuri sifatida e'tirof etilishi bilan bog'liqdir. Bunday e'tirof esa, o'z navbatida, tadqiqotchilar e'tiborini matnning ichki tuzilishi, strukturaviy xususiyatlaridan uning yaratilishi va mazmunan idrok etilishi (retsipient tomonidan qabul qilinishi) jarayoniga ko'chishiga sabab bo'ladi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasini «lisoniy jarayonlar, lisoniy birlik va kategoriya kabilarni ularning xotira, tasavvur, idrok, ong bilan munosabatida o'rganish» deb bilgan E.S.Kubryakova 2 keyinchalik ushbu vazifani «lisoniy strukturalar va bilim strukturasi o'rtasida mavjud bo'lgan doimiy muqobillikni yoritish» darajasigacha kengaytirdi. 3 Matn, eng muhim lisoniy struktura bo'lish bilan bir qatorda, boshqa har qanday tuzilmaning ajratilishi uchun asos xizmatini o'tar ekan, u kognitiv-diskursiv tahlilda ham asosiy «sinov maydoni» bo'la olishga qodir. Darhaqiqat, matn tilshunosligining taraqqiyoti davrida «matn» tushunchasi ancha tor ma'noda talqin qilinib, tadqiqotchilar e'tiborini asosan uning moddiy jihatlari tortib kelayotgan edi. Matn yaratilishi va idrokini uzluksiz jarayon sifatida

tasavvur qilish lozimligi faqat tilshunoslik fanida yuzaga kelgan «kognitiv inqilob» sharoitidagina ayon bo'ldi. Ma'lumki, kommunikatsiya statika va dinamika, jarayon va natija qarama-qarshiligi hamda mushtarakligida kechadi. Xuddi shu tarzda qarama-qarshiliklar va munosabatlar tizimida yaratiladigan matnni haqiqiy kommunikativ birlik sifatida e'tirof etib, uning kategorial xususiyatlari haqida so'z yuritishimiz mumkin. Shu jihatdan, ayrim tilshunoslarning «matn nihoyatda mavhum xaraktyerga ega va uni kommunikativ faoliyatdan ajratib olish mumkin» degan da'volari, bizningcha, g'ayritabiiydir. Kichik hajmdagi matnlarning mazmuniy xususiyatlari bilan shug'ullangan tverlik olim V.I.Yuganovning ushbu da'vosi bir qarashda asosidek tuyuladi, chunki qayta takrorlanish va o'qish imkoniyatiga ega bo'lgan yozma (ayniqsa, badiiy) matn nutq vaziyati bilan bevosita bog'liqlik xususiyatiga ega emasdek ko'rinadi. Ammo yozma matn ham muloqot vaziyatiga aloqadorlik xususiyatini hech qachon yo'qotmaydi. Ma'lumki, situativlik matnning doimiy kategorial belgilaridan biridir va buning isbotini biz dastlab matnning qayta takrorlanishi sharoitlarida o'z asosiy kommunikativ mazmunini saqlab qolishida yaqqol ko'ramiz. Har qanday muloqot sharoitida matn vositasida uzatilayotgan axborotning qiymati saqlanadi, zero, uzatilayotgan axborotga nisbatan qo'yiladigan asosiy talab - uning ushbu muloqot sharoiti uchun yangiligi, muhimligidir. Albatta, bunda matn muallifi axborotni uzatishning eng ma'qul usulini topishi zarur bo'lganidek, retsipient ham matn tuzilishiga tayangai holda muallif unga qanday axborotni yetkazish niyatida ekanligini zukkolik bilan to'g'ri anglay bilishi muhimdir. Nutqiy tuzilmalarni matn maqomini olishida kommunikativ faoliyat ishtirokchilarining munosabati ham muhimligini unutmash lozim. A.A.Zalevskayaning sharhicha, har qanday nutq qatori uning faqat muallif yoki retsipient bilan munosabatda faollashuvidagina matn bo'la oladi. Matn inson tomonidan yaratiladi va idrok etiladi, insonning ishtirokisiz tasavvur qilinayotgan matn faqatgina «moddiy gavda» ko'rinishini oladi 3 . Taniqli psixolingvist A.A.Zalevskayaning fikriga batamom qo'shilishni istasak ham, lekin bir kichik e'tirozimizni bildirmaslikning imkoni yo'q. Haqiqatdan ham matn unga mazmun bag'ishlovchi faoliyatning ijrochisi (muallif yoki retsipient)siz hech qanday qiymatga (olimaning ta'biricha - «ichki quvvatga») ega bo'lmaydi, ammo matnning o'z-o'zicha, alohida «gavda» (telo teksta) sifatida mavjud bo'lishini tasavvur qilish qiyinligini olima unutmashdek ko'rinadi. Balki, bu uning tilshunoslikda hanz hukmron bo'lib turgan matn va diskurs hodisalarini keskin qarama-karshi qo'yish an'anasidan to'liq voz kecha olmaganidan bo'lsa kerak. Bu ikki hodisaning ziddiyatini faollik - nafaollik, dinamik-statik xususiyatlarning qarama-qarshiligi bilan bog'lashga intilayotganlar oxir-oqibatda matnni yozma nutq mahsuli, diskursni esa og'zaki muloqot mahsuli sifatida ta'riflashga harakat qiladilar. Ushbu yo'sindagi talqin, so'zsiz, ularning birini (matnni) moddiy hosila, ikkinchisini (diskurs) esa nomoddiy natija ko'rinishida tasavvur qilishga undaydi.

1 Matn va diskurs munosabati masalasi hamda ularning ziddiyatli hodisalar sifatida talqin qilinishi matn tilshunosligi taraqqiyoti uchun noxush holatlar tug'dirishi mumkinligi tilshunoslarimiz tomonidan e'tirof etilgan. 2 Biz ham ularning fikrlarini quvvatlagan holda matnning yozma va og'zaki ko'rinishda mavjud bo'lishini batamom e'tirof etamiz. Shu bilan birgalikda, «diskurs» va «matn» tushunchalarini to'liq muqobillikka ega bo'lgan sinonim tushunchalar sifatida

qarash ham unchalik ma'qul bo'lmasa kerak. Bizningcha, Sh.Safarovning «diskurs inson ongli faoliyatining bir turi, turkumi bo'lsa, matn uning ko'rinishidir» 3 , degan ta'rifiga yergashgan ma'qul. Matn yaratilishini diskursiv faoliyatning bir turi sifatida talqin qilish ushbu hodisaning dinamik xususiyatlariga, jarayonli belgilariga ko'proq etibor qaratishni talab qiladi. Matnni o'zgarmas, harakatsiz, turg'un xususiyatlarga ega bo'lgan hodisa ko'rinishida tasavvur qilib bo'lmaydi. Matnning maqomini, qategorial belgilarini aniqlash uchun uning ongli diskursiv faoliyat bilan bog'liq tomonlariga e'tiborni kuchaytirish lozim bo'ladi. Lisoniy hodisalar talqiniga yangicha yondashuv natijasida tadqiq maqsadi matn yaratishning inson kognitiv qobiliyati bilan bog'liq jihatlarini aniqlash sari yo'naladi. Sub'ektning kommunikativ-ijtimoiy hamda til tizimi qoida-normalariga mos ravishda matn yaratish va uni mazmunan idrok etish qobiliyati nutqiy tafakkur faoliyatining samarasini ta'minlovchi asosiy omillardandir. Kognitiv tilshunoslikning vazifalari, uning asosiy tamoyillarini aniqlashga harakat qilgan V.Z. Demyankov ushbu yo'nalishdagi tahlilda «kognitiv muqobillik» va «bevosita muqobillik» tamoyillarini farqlash muhimligini alohida uqtiradi. «Kognitiv muqobillik», olimning ta'biricha, biror bir birlik haqida tasavvur qilish yoki uning haqida fikr yuritishda ushbu birlikning qanday idrok etilishi va hosil bo'lgan tushunchaning qay darajada kognitiv voqelikka mos kelishini anglatadi. Ushbu tamoyil «bevosita muqobillik» holatiga ziddir. Binobarin, oxirgi tamoyilga binoan lisoniy voqelanish unsurlarining mazmuni bevosita voqelikdagi hodisalar mohiyatiga mos keladi. Ushbuning izohini ingliz kognitologi R.Uilinski keltirgan «Bruklin ko'prigi» so'z birikmasi tahlilida ham ko'rish mumkin. Bu lisoniy birlikning referenti ob'ektiv borliqdagi predmetdir. Bu predmet ko'prik ko'rinishiga ega va uni «Bruklin ko'prigi» deb atashadi (chunki u Bruklinda qurilgan). Agarda kognitiv muqobillik tamoyiliga amal qiladigan bo'lsak, «Bruklin ko'prigi» atamasi real borliqdagi aniq bir predmet bilan bog'liq emas, balki bu voqelikning kognitiv tasavvurdagi mohiyatiga yoki boshqacha ifodalaydigan bo'lsak, voqelikning tafakkurda qoldirgan «izi»ga mos kelishi kerak. 1 «Kognitiv muqobillik» tamoyiliga amal qilish nutqiy tuzilmalar (shu jumladan, matn) mohiyati, mazmunini bevosita «lisoniy birlik (belgi) - ma'no» zanjirida talqin qilish an'anasidan voz kechishga undaydi. Lekin shuning bilan birgalikda, kognitiv-diskursiv tahlil amallari hech qachon lisoniy voqelikni inkor etmaydi, chunki har qanday kognitiv tuzilma negizida lisoniy birliklarga xos ma'no ifodasi yotadi. So'zsiz, matn va boshqa lisoniy hodisalar tuzilishini to'liq tasavvur etish uchun ularning denotativ-referentiv tavsifi yetapli emas. Bu holatda matnning strukturaviy tuzilishi ahamiyatsizdek ko'rinadi. Ammo lisoniy belgining ixtiyoriyligi haqidagi Sossyur g'oyasini absolyutlashtirish yo'lidagi bunday qarashning samarasiz ekanligini semiotiklarning o'zlari ham allaqachon sezishgan. «Lison, -deb yozadi Ya.Kelemen, -faqatgina bilim to'plash va uzatish vositasigina bo'lib qolmasdan, balki ushbu bilimni o'ziga xos strukturalar asosida moddiylashtirish vositasi hamdir, shuningdek, u hayotning ma'lum shakli, uslubidir». 2 Kognitiv tahlil vazifalari va metodlarini chegaralash istagida bo'lgan yana bir rus tilshunosi A.E.Kibrikning e'tirof etishicha, «kognitiv tilshunoslik, uning har qanday ko'rinishdagi talqini va tavsifida kognitiv strukturalarning tilga nisbatan birlamchi ahamiyatga molik bo'lishiga tayanadi va bunda til birliklari va

qoidalari kognitiv struktura va jarayonlarning grammatik tus olishi ko'rinishida tasavvur qilinadi». 1 Albatta, kognitiv strukturalarni ajratish har qanday lisoniy tuzilmaning yaratilishi, uning yuzaga kelish tarixini o'rganish uchun muhimdir. Lekin ushbu strukturalarning ustuvorligi ularning lisoniy voqelanishi bilan bog'liq bo'lgan hodisalarni orqaga surib qo'yishga yoki, eng yomoni, inkor qilishga sabab bo'lmasligi kerak. Har qanday lisoniy birlikning kommunikativ qiymati, mazmunini uning shakliy tuzilishidan ajratgan holda tasavvur qilish qiyin. Mazmun va shakl hodisalarining bunday mushtarak munosabati matn hodisasiga ham taalluqlidir. Shunga binoan matnning tuzilishi o'rganilganda, asosan semantiksintaktik kategoriyalarga tayaniladi va bunday yondashuv ma'noviy hamda formal-sintaktik ko'rsatkichlarning birini ikkinchisidan ajratgan holda o'rganilishiga nisbatan ijobiy natijalar berayotganligi barchaga ma'lumdir. Sintaktik shaklning gap semantikasining hosil bo'lishidagi o'rni tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etib kelinmoqda. Matn mazmunining shakllanishida uning formal belgilari muhim rol o'ynaydi. Lekin matn mazmuni uchun asosiy tayanch nuqta uning kompozitsion qurilishidir. Kompozitsion shakl, birinchidan, matni boshqa nutqiy tuzilmalardan (ayniqsa, gaplarning tasodifiy qatoridan) farqlash uchun xizmat qilsa, ikkinchidan, unga tayangan holda matn turlarini ajratish mumkin bo'ladi. Kompozitsion shakl hodisasini matn tilshunosligi nuqtai nazaridan tahlil qilishga intilgan moskvalik germanist O.I.Maskalskaya matnning makrokompozitsiya va mikrokompozitsiya qurilishi haqida gapirgan edi. 2 Bulardan birinchisi yaxlit matnning kurilishi bo'lsa, ikkinchisida matn qismlarining ichki qurilishi o'z ifodasini topadi. Mikrokompozitsiya matnning yaxlit kompozitsioi qurilishini (makrokompozitsiyasini) ta'minlaydi. Barcha turdagi matnlar, ular yozma yoki og'zaki ko'rinishda bo'lishidan qat'iy nazar, ma'lum bir kompozitsion matritsa - sxema asosida yaratiladi. Masalan, epistolyar janrdagi matnlarning asosiy kompozitsion qolipi «sana - murojaat - asosiy qism - xotima va ehtirom - imzo» ko'rinishida bo'lsa, arizaning qolipi boshqacharoq: «murojaat shaxsi - murojaat bayoni - ehtirom - imzo». 3 Biror bir matn kompozitsiyasi qurilishining qoliplashganlik darajasini aniqlash uchun matnning ichki tuzilishini tahlil etish bilan chegaralanib qolish to'g'ri emas, balki turli turkumdagi matnlar qatorini qiyoslash amalidan ham foydalanish lozim bo'ladi. Bunda matn qismlari bajarayotgan vazifalardan «bayon», «izoh», «xulosa» kabilar) tashqari, u yoki bu belgining matnning kompozitsion tartibiga ta'sirini ham aniqlash imkoni tug'iladi. Bu ta'sirning darajasi esa turli matnlarda turlicha bo'ladi. Matnlarning tuzilishidagi farqlar va ularda lisoniy unsurlarning qo'llanish darajasini kuzatgan uslubshunoslar turg'un va erkin strukturali matnlarni farqlashni tavsiya qiladilar. Har ikkala tipdagi matn uchun uning kompozitsion va mazmuniy strukturasini ifodalovchi vositalarniig o'zgarib turish xususiyati xosdir. Lekin bunday o'zgarishlar (variativlik)ning miqyosi turg'un strukturali matnlarda, erkin strukturali matnlarga nisbatan bir oz chegaralangan. Uslubshunos N.M.Razinkinaning ta'kidlashicha, matn kompozitsion tuzilishida kuzatiladigan variativlikning miqyosi yoki darajasi matn mazmunida ifodalanayotgan mazmuniy-faktual axborot xarakteri bilan bog'liqdir. 1 Ma'lumki, matn tarkibida doimo zohiriy ifoda topadigan mazmuniyfaktual axborot «atrofimizdagi haqiqiy yoki tasavvurdagi olamda bo'lgan, bo'layotgan, bo'ladigan faktlar, voqea-

hodisalar, jarayonlar haqidagi axborotlarki o'z ichiga oladi». Turg'un strukturali matnlarda bu turdagi axborot ko'pincha bevosita voqelik bilan bog'liq bo'lib, u ushbu voqelik haqidagi aniq ma'lumotlarni ifodalaydi. Shu sababli bayon qilinayotgan voqealar tipiklashtirilib, ular qat'iy stereotip-qoliplar qamroviga olinadi. Erkin strukturali matnlarda esa mazmuniy - faktual axborot bayoni unchalik qat'iy qoliplashmagan, ularning variativlik imkoniyatlari kengroq. Bunday holatni biz, ayniqsa, badiiy matnlar kompozitsion tuzilishida aniqroq kuzatamiz. Yagona bir syujet yoki fabulani turli strukturaviy hajmda yoki kompozitsion tuzilishda bayon qilish imkoniyatiga ega bo'lgan badiiy matnda mazmuniy-faktual informatsiya asar mazmunining denotativ-referentiv qobig'ini tashkil qiladi. Badiiy asar mazmunining asosiy negizini esa «badiiy-estetik xarakterdagi axborot», ya'ni mazmuniy-faktual informatsiya vositalari bilan tavsiflangan hodisalar o'rtasidagi munosabatlarning muallif nigohidagi talqini, bu munosabatlarning sabab-oqibat aloqalari, ularning ijtimoiy-madaniy qimmatining muallif tomonidan anglashinilishini taqozo etuvchi mazmuniy konseptual axborot tashkil qiladi. Qisqaroq aytadigan bo'lsak, mazmuniykonseptual axborot sub'ektning borliqni idrok etishi natijasida hosil bo'lgan g'oya, fikrning individual talqinidir. Ushbu turdagi axborot ilmiyommabop asarlar matnida aniq lisoniy birliklar vositasida ifodalanadi, badiiy matnda esa mazmuniy-konseptual axborotni anglash uchun u «to'g'ridan-to'g'ri verbal ifodalamaganligi uchun» retsipient tafakkur yuritishi, ya'ni «aqliy faoliyat» amalini bajarishi lozim bo'ladi. Haqiqatdan ham badiiy asar mazmunining negizini tashkil qiluvchi mazmuniy-konseptual axborot zohiran ifodalanmaydi. Bunday axborotning botiniy ko'rinishda bo'lishini ruhshunoslar ham e'tirof etishgan. «Har qanday hikoya (povest, roman)ning mazmuni, -deb yozadi ruhshunos V.V.Znakov, - predmetlik ma'nosida, «fabula»sida emas, balki o'quvchining o'zi o'qigan manbaga munosabatida mavjuddir. Bu munosabatlar o'quvchining talqinida, xulosalarida, taxminlarida, savollarga javob izlashida namoyon bo'ladi». Ammo badiiy matn mazmunining, unda ma'lum qilinayotgan axborotning estetik qimmatini faqatgina o'quvchining idroki, tafakkur qobiliyatiga bog'lasak, mazmunni butunlay sub'ektivlik bilan bog'lab qo'yishimiz mumkin. To'g'ri, matn mazmunini «chaqish» retsipientning vazifasi bo'lganidek, uning mazmuniy yaxlitligini (kogerentligini) va tugalligini aniqlash ham uning (retsipientning) ixtiyoridadir. Biroq, u bajarayotgan har qanday kognitiv amallarni harakatga keltiruvchi «kuch», mexanizm matnning o'zi, uning kompozitsion qurilishidir. Matn ma'lum strukturaviy ko'rinishga ega bo'lmasa, o'quvchida axborotni qabul qilish imkoniyati bo'lmaydi. Matnning mazmuniy yaxlitligi va kogerentligining o'zi kognitiv jarayondir, bu jarayonda retsipient matn kommunikativ-pragmatik maqsadini anglash majburiyatini olgan faol shaxs hisoblanadi. Matn va uni idrok etuvchi shaxs o'rtasidagi munosabat ikki tomonlama kechadigan dialektik jarayondir. Bu jarayonda o'quvchi, bir tomondan, nutqiy axborot adresanti bo'lsa, ikkinchi tomondan, ushbu axborotni anglovchi va tahlil qiluvchi sub'ektdir. Matn ma'lum kommunikativ maqsadni ko'zlagan holda tartiblashtirilgan lisoniy struktura bo'lib, uning tarkibida adresantning mazmun idrokiga yo'naltirilgan aqliy intellektual faoliyatiga ta'sir o'tkazuvchi turli kommunikativ-lisoniy «ishoralar ham mavjud bo'ladi. Yuqorida bayon qilinganlardan shunday xulosa qilish

mumkinki, matnning kategorial xususiyatlarini uni yaratuvchi va idrok etuvchi sub'ektlarsiz o'rganib bo'lmaydi. Matn mazmuni ikki tomonlama faoliyat natijasi bo'lganligi uchun ham uning kategorial belgilari muallif va adresant tomonidan bir xilda idrok etilishi lozim. Faqat shu yo'sindagina u yoki bu belgining barqarorlik darajasini aniqlash imkoni tug'iladi. Kichik hajmdagi matnlarni kognitiv tahlil etgan E.V.Levchenko matnning birlamchi, barqaror, muallif va o'quvchi ta'siridan xoli xususiyatlari bilan bir qatorda, uning ikkilamchi, sub'ektning bevosita matn bilan munosabatta kirishishi jarayonida yuzaga keladigan xususiyatlari ham mavjudligiga e'tibor qaratish lozimligini uqtirgan. 1 Albatta, matn maqomini aniqlash, uning nutqiy muloqot jarayonida, tutgan mavqeini bilish uchun ushbu hodisaga xos bo'lgan barcha turdagi xususiyat va belgilarni o'rganish lozimligi hech kim inkor qilmaydi. Lekin tahlil qilinayotgan hodisaning ob'ektiv xususiyatini aks ettirmaydigan, o'tkinchi belgilar ko'p holatlarda sub'ekt tomonidan ushbu hodisaga beixtiyor qo'shib berilayotgan nisbat bo'lishi ham mumkin. Kategorial belgi uchun asosiy ko'rsatkichlar barqarorlik, turg'unlik, barcha sharoitlarda takrorlana olish xususiyatidir. Demak, matn tahliliga kognitiv-diskursiv tilshunoslik nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, uning mohiyatini invariant xususiyatlar zanjiri belgilashini e'tirof etishimiz lozim. Xususiyatlarning invariantligi matn yaratilishi va idroki jarayonlarining uzluksizligini, ularning davomiyligi va biri-ikkinchisini taqozo etishini ta'minlaydi. Invariantlikning turli sharoitlarda (matnlarda) voqelanishi esa uning variantli qo'llanish imkoniyatlarini namoyon qiladi. Invariantlik va variantlik xususiyatlari munosabatlarining uzviyligi sharhini A.Hojiyevning yaqinda boshqa turdagi lisoniy hodisalar mohiyatidagi umumiylik va xususiylik belgilari muqoyasasida bildirgan fikrida ham ko'ramiz. Olimning qaydicha, paradigma - bir umumiy ma'nosida birlashuvchi xususiy ma'noli shakllar guruhidir. Bu guruh va unga xos ma'no tilning ma'lum sathiga xos kategoriya hisoblanadi. Masalan, fe'lning zamon kategoriyasi harakatning nutq paytiga munosabatini ifodalaydi. Zamon shakllarining hammasi uchun umumiy bo'lgan birlashgan xususiyat ushbu kategoriyaning tub mohiyatini belgilaydi. «Zamonning har bir turi esa, - davom etadi A.Hojiyev, - o'zicha umumiylik va xususiyliklarga ega. Masalan, o'tgan zamon fe'li harakatning nutq momentigacha bo'lishini bildiradi - bu umumiylik - o'tgan zamon fe'lining mohiyati. Bu zamonning shakllari ana shu umumiy ma'no asosida birlashadi. Har biri esa o'ziga xos xususiyatga ega».1 Olimning umumiylik va xususiylik munosabati haqida bildirayotgan ushbu sharhi matnning kategorial va nokategorial belgilarini farqlash tamoyillariga to'la mos keladi. Bundan tashqari, kategorial belgilar majmuasi matnning barcha turlariga bir xilda xos bo'lishini ham tasavvur qilish qiyin. Binobarin, badiiy matn uchun xos bo'lgan belgilar ish yuritish hujjatlari matnida unchalik aniq ko'rinishga ega bo'lmasligi mumkin. Shuningdek, ayrim belgilar ma'lum turdagi matnlarda yetakchilik qilsa, boshqalari esa ularni kuchaytirish, aniqlashtirish vazifasini ado etishadi. Shu sababli bo'lsa kerak, ayrim nemis kognitologlari kategorial belgilarning matnda tartib topishini gradual hodisa sifatida qarashni lozim deb hisoblaydilar. Bundan ikki-uch yil oldin kognitiv tilshunoslikka oid o'quv qo'llanmalaridan birining muallifi «kognitiv tilshunoslik til tahlilini nutq tahlili bilan to'ldiradi» degan g'oyani isbotlamoqchi bo'ldi.

til tizimi tahlilining oddiy ilovasi sifatida tavsiflashdan yiroqmiz. Zotan, kognitiv tahlilda nutqiy faoliyat jarayonini ta'minlovchi vositalar, uni harakatga keltiruvchi mexanizmlarni aniqlash maqsadi ko'zlanadi. Kognitiv tilshunoslikning predmeti va vazifalarini aniqlash vazifasini ko'zlayotgan tadqiqotchilar muhokama qilinadigan asosiy muammo insonning voqelik bilan munosabatida hosil bo'lgan tajriba-bilimning kategoriallasuvi ekanligini ta'kidlashmoqda. Voqelikni idrok etish jarayonida hosil qilingan bilimni kategoriyalashtirish qabul qilingan (o'zlashtirilgan) axborotni tartiblashtirish usulidir. Ushbu usulning amalga oshirishida esa til tizimi birliklaridan foydalaniladi. Voqelikni idrok etish yo'li bilai hosil bo'ladigan mental birlik - konseptdir. Konsept voqea-hodisalarni tipiklashtirish, modellashtirish xizmatini o'tab, tafakkur va lisoniy faoliyatlarni tutashtiradi va ularni ob'ektiv borliqni bilish jarayonida o'zaro birlashtiradi. Bilish jarayonining bir tekis kechmasligi ma'lum, bu jarayonda predmet-hodisalarning umumiy va xususiy belgilarini taqqoslash asosida ularni farqlamasdan turib, kategoriyalashtirib bo'lmaydi. Bu turdagi mental amallarning bajarilishi negizida kognitiv strukturalar majmuasi turadi. Kognitiv strukturalar (tuzilmalar) mohiyatan voqelikni idrok etish va shu idrok jarayonida yuzaga kelgan bilim (axborot)ni lisoniy voqelantirishning ramziy sxemasidir. Shunga binoan lisoniy tafakkur faoliyatida til tizimining rolini aniq tasavvur qilish imkonini beradigan kognitiv strukturalar - freym, skrept, ssenariy, propozitsiya kabilarning o'rganilishi til va nutq hodisalarining ilmiy-nazariy tahlilida muhim o'rinni egallashiga aminmiz. Bunday yondashuvning istiqboli, ayniqsa, matn tilshunosligi sohasida yaqqol ko'rinadi. Matnning yaratilishi va qabul qilinishi bosqichlarida voqelikda sodir bo'layotgan hodisa kognitiv obrazining tasavvur qilinishi birlamchi shartdir. Bu obraz, o'z navbatida, umumiy propozitsiyalardan tashqari, kommunikativ faoliyatni shartlovchi muloqot qoidalari, normasi, an'anasi kabi bilimlar zahirasini ham qamrab oladi. Ushbu bilimning barchasi freym yoki ssenariy ko'rinishida ifoda topadi. Freym inson ongida mavjud bo'lgan (aniqrog'i, yuzaga keladigan) kognitiv strukturadir.

*Matnning kognitiv-diskursiv tavsifiy xususiyatlari borasida fikr bildirishdan avval kognitiv lingvistika, uning vujudga kelishi, asosiy tushunchalari va yo'nalishlari xususida ma'lumot berish o'rinli deb hisoblaymiz, chunki kognitiv lingvistika borasida o'zbek tilida manbalar juda kam. Til birliklari va "ular asosida yotuvchi bilim strukturalari" mental birliklardir, ular o'zlarini belgilar sistemasi sifatida namoyon qilib, borliqni anglashda va mavjud bilimlarni uzatishda faol ishtirok etadi. F. de Sossyur fikricha, belgilar sistemasi ifoda plani va mazmun planiga ega bo'lgan holda ma'lumotni muayyan shaklda uzatuvchi inson ishtirokini taqozo qiladi. An'anaviy lingvistikada, asosan, belgining ifoda plani va mazmun planiga e'tibor qaratilar edi, kommunikatsiya jarayonining realizatori bo'lgan insonning o'zi esa tadqiqotchilarning nazaridan chetda qolib keldi. Voholangki, "ifoda plani ham mazmun plani ham ushbu jarayonni amalga oshirayotgan inson tomonidan tanlanadi". 1 Bu tanlov inson tomonidan uning falsafiy, entsiklopedik, etnografik, lingvokulturologik bilimlari, kommunikativ akt kechayotgan vaziyat, insonning emotsional holati va b. asosida amalga oshiriladi. Shu tariqa, qiyosiy tarixiy, struktur, funktsional va kommunikativ lingvistika bilan bir qatorda kognitiv lingvistika ham shakllanib bordi. Kognitiv lingvistika tilni

“inson ongida fikrlarni shakllantiruvchi va ifodalovchi, bilimlarni saqlovchi va tashkil qiluvchi vosita” sifatida o’rganadi. 1 Tilni shunday tushunish va uni tadqiq qilishga bo’lgan bunday yondashuv tilga kognitiv yondashuv nomini oldi. Tilni kognitiv yondashuv asosida tadqiq qilish kognitsiyaning til ifodasini o’rganish bilan bog’langan. N.N.Boldiryov fikricha: “ Kognitsiya –bu ma’lumotlarni, bilimlarni olish, qayta ishlash, eslab qolish, xotirada tiklash va foydalanishning har qanday ongli yoki ongsiz jarayonidir. U o’zida quyidagi psixologik jarayonlarni mujassamlashtiradi: 1) dunyoni qabul qilish; 2) kuzatish; 3) kategoriyalarga ajratish; 4) tafakkur; 5) nutq; 6) tasavvur va b. “.2 Kognitiv lingvistikaning shakllanishida tilshunoslikdagi quyidagi yo’nalishlar nazariy asos sifatida xizmat qildi: 1) semasiologik nazariya (Yu.D.Apresyan, N.V.Nikitin va b.); 2) semasiologik grammatika nazariyasi (YU.S.Stepanov); 3) tilni mantiqiy analiz qilish nazariyasi (N.D.Arutyunova); 4) nutqiy tafakkur nazariyasi (S.D.Katsnelson); 5) nominatsiya nazariyasi yoki onomasiologik nazariya (E.S.Kubryakova); 6) germenektika (G.I.Bogin); 7) nutqiy faoliyatning psixologik konsepsiyalari (A.R.Luriya, A.A.Leontyev va b.).3 Tilshunoslikni kognitsiyaning bilimlarni til shaklida kodlashtirilgan turli strukturalari bog’langan aspekti qiziqtiradi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, kognitiv lingvistikaning asosiy vazifasi tilda aks etgan bilimlar sistemasini, ya’ni bilimlarni uzatish, saqlash, tashkil qilish, xotirada tiklash va bilimlarga ta’sir etishning til shakllarini o’rganishdir. Kognitiv lingvistikaning asosiy maqsadi – “tilni tadqiq qilish orqali bilimlarning turli strukturalariga kirib borish hamda til va ular o’rtasidagi bog’liqliklarni tavsiflash”dan iboratdir.4 Kognitiv lingvistikaning bosh tadqiq ob’ekti sifatida kognitiv faoliyat sifatidagi til qatnashadi, zero til “bilishning ajralmas qismi bo’lib, madaniy, psixologik, kommunikativ va funksional faktorlarning o’zaro aloqasini aks ettiradi”. Kognitiv lingvistika XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab juda tez rivojlandi. U kognitiv fan zamirida shakllandi. Kognitiv fan fanlararo bog’liqlik xususiyatiga ega fan bo’lib, u “insonning kognitiv imkoniyatlarini yagona mental mexanizmga birlashtirish va ularning o’zaro aloqasi hamda o’zaro ta’sirining umumiy printsiplarini tadqiq qilish bilan shug’ullanadi”.1 Kognitiv lingvistikaning paydo bo’lishi tadqiqotchilarning borliq, tafakkur, ong va tilning o’zaro aloqasi hamda fikr ijod qiluvchi va nutqni vujudga keltiruvchi insonga bo’lgan qiziqishining o’sishi bilan bog’liqdir. Bu bilan bog’liq ravishda til “borliqning inson aqli tomonidan qay tarzda ko’rilganligi va tushunilganligini, borliq ong tomonidan qay tarzda qayta ishlanib, kategorizatsiya qilinganligini aniqlovchi vosita” sifatida qarala boshlandi. 2 “Ong, -deb yozadi E.S.Kubryakova, bu miyaning shunday tarkib toptiruvchi infrastrukturasiki, unda inson hayoti davomida to’planilgan tasavvurlar, taassurotlar, his-tuyg’ular va fikrlar ko’rinishidagi obrazlarni yoki yagona konseptual sistemaning konseptlarini aks ettiruvchi barcha mental tajriba mujassamlangan bo’ladi”. 3 Ong “kognitiv daraja sifatida” ikki qismga bo’linadi: til ongi va tilga taalluqli bo’lmagan ong. “Inson ongi nafaqat o’zaro bog’langan mantiqiy hukmlar, tushunchalar va aqliy xulosalar sistemasi shaklida to’planilgan hayotiy tajriba, borliq va o’zi haqidagi bilimlar yig’indisini, balki verbal bilimlar, tilni, uning morfologik, fonologik, mantiqiy, pragmatik, sintaktik va b. sistemalarini bilishni ham o’zida mujassamlashtiradi. Bu bilan til ongi boshqa “bilimlar bloki”ning ichiga kirib

boradi va ongimizning eng muhim qismi hisoblanadi”.⁴ Shu tariqa, til ongi, bu – ongning “ til ma’nolariga ega yig’indidan iborat qismidir”.⁵ Kognitiv lingvistika nuqtai nazariga ko’ra ong to’plangan bilimlar hisoblansa, ushbu bilimlarning yig’uvchisi bo’lib tafakkur hisoblanadi. Ko’rinadiki, “tafakkur va ongning mavjud bo’lishi va joriylanishi o’zaro shartlangan: ong (to’plangan bilimlar holati) tafakkur jarayonini ta’minlab beradi, u esa, o’z navbatida, bilimlar (ongning) to’planish va sistematisatsiya qilinish manbai hisoblanadi”.⁶ Inson tomonidan bilimlar to’plash, ya’ni tafakkur jarayoni ikki vaziyatning mavjudligi sharti bilan kechadi. Bu, birinchi tomondan, tafakkur jarayonida borliqning aks etishi bilan, ikkinchi tomondan, uni kodlashtiruvchi belgi sifatidagi tilning mavjudligi bilan bog’lanadi. T.A.Fesenko ta’kidlaganidek: “Agar ong (tafakkur ham) fikrning mantiqiy shakllarida borliqni aks ettiruvchisi bo’lsa, til (turli til formulalari vositasida) tafakkurimizning ifodalovchisi sifatida qatnashadi”.¹ Shunga ko’ra, kognitiv lingvistika borliq, tafakkur, ong va tilning o’zaro bog’liqligidan kelib chiqib, “ bilim olish, uni qayta ishlash, qayta fikrlash va uni matnlarda voqelanish jarayonlari o’rtasidagi o’zaro bog’liqliklarni o’rganadi”.² Kognitiv lingvistikaning bugungi kunda quyidagi asosiy yo’nalishlari mavjud: 1. Bilishning biologik nazariyasi. U biosemiotika ma’lumotlariga asoslanadi. Biosemiotika tadqiqotchilari ishlarida nafaqat inson, balki boshqa aqlli mavjudotlarning tafakkur jarayoni haqidagi fikrlar bildirilgan. 2. Bilishning biomadaniy nazariyasi. Ushbu nazariyaga ko’ra oddiy tirik mavjudotlar uchun borliq faqat jismoniy ahamiyat kasb etsa, inson uchun u ham jismoniy, ham madaniy ahamiyat kasb etadi. Ushbu nazariyaga ko’ra inson to’rt tipdagi qadriyatlarga ega bo’ladi: 1) stimulyativ; 2) assotsiativ; 3) taqlidiy; 4) ramziy.³ Shu tariqa, ushbu yo’nalishlarda til va bilishning biologik asoslari insonning qabul qilish, emotsional holati, empirik tajribasi nuqtai nazaridan ko’rib chiqiladi. 3. Sun’iy intellekt yaratish nazariyasi. Bu nazariya asoslari informatika fanidan olingan bo’lib, unda sun’iy intellekt va inson ongi, tili o’rtasidagi bog’liqliklar o’rganiladi. 4. Kognitiv semantika yo’nalishi. Kognitiv semantikani yana “tildagi konseptualizatsiya va kategorizatsiya nazariyasi” deb ham atashadi. Ushbu nazariyaga ko’ra til birligining ma’nosi boshqa kognitiv strukturalar kontekstida aniqlanishi zarur, chunki ushbu bilimlar bloki mazkur ma’nolar ortida turadi va ularni tushunishni ta’minlaydi”.⁴ Kognitiv strukturalar kognitiv sferalar, kognitiv kontekstlar (R.Lenker), mental makonlar (J.Fakonye, J.Lakoff) yoki freymlar (Ch.Filmor) deb ham ataladi. Kognitiv strukturalar “til analiziga til hamda tilga aloqasi bo’lmagan (entsiklopedik) bilimlarni jalb qilgan holda semantik nazariyaga ko’p darajali xarakterni bahsh etishni” taqazo qiladi.⁵ U yoki bu kognitiv strukturalarda aniqlanayotgan til birliklari ma’nolari u yoki bu konseptlar asosida shakllanadi. N.N.Boldiryovning ta’kidashicha, konseptlar til kategoriyalari shakllanishining asosida yotadi. Shunga ko’ra til birliklari va til kategoriyalari ma’nolarini kognitiv semantika doirasida tadqiq qilish konseptual analiz metodi asosida amalga oshiriladi. Konseptual analiz til birliklari va shakllarida ifodalangan dunyoni anglash, tushunish, fikrlash, bilish usullarini o’rganishni taqazo qiladi. Bunda ma’nolar so’zlar, so’z birikmalari, jumlar va, umuman, matnlar bilan ifodalanishi mumkin. Konseptual analiz konseptlar mazmunini va bu bilan bir qatorda yashirin, assotsiativ va b. konseptual xarakteristikalarini aniqlaydi.

IV. KEYSLAR BANKI

1. Kognitiv lingvistikaning ob'ekti nima?
2. Kognitiv lingvistikaning predmeti nima?
3. Kognitiv lingvistikaning qanday yo'nalishlari bor?
4. Konsept nima?
5. Konseptosfera nima?
6. Matnning yaratilishi va qabul qilinishi bosqichlarida voqelikda sodir bo'layotgan hodisa kognitiv obrazining tasavvur qilinishida qanday ahamiyatga ega?
7. «Kognitiv muqobillik» tamoyili qanday tamoyil?
8. Konseptuallashtirish jarayoni matn yaratilishi uchun qanday ahamiyatga ega?
9. Matnni o'rganishdagi lingvostatistik metodga izoh bering.
10. Lingvostatistik metodlarning dunyo tilshunosligida qo'llanilishi haqida ma'lumot bering.
11. O'zbekistonda lingvostatistik metodlarning qo'llanilishi haqida ma'lumot bering.
12. Matnni o'rganishdagi lingvostatistik metod vositasida qanday chastotali lug'atlar tuzilgan?
13. O'zbek tilshunosligida asosan qanday matnlar lingvostatistik metodlar orqali tekshirilgan?
14. Matn kommunikativ-axborot tuzilishining nechta bosqichli hodisasi sifatida qaraladi?
15. Matnning tema-rema qurilishi nechanchi bosqich?
16. Uning ikkinchi bosqichi qanday bosqich?
17. Kommunikativ reja nima va u qanday tuziladi?
18. "Mavzu referent vaziyatining - poydevori, shu poydevor asosida mazmun shakllana boshlaydi" fikrini izohlang.
19. Matn mazmunida qanday qatlamlar ajratiladi?
20. Propozitsiya matnda qanday ahamiyat kasb etadi?
21. "Matn mazmunining shakllanishi uni yaratuvchi shaxsning kognitiv va kommunikativ qobiliyati bilan bog'liq" fikrini izohlang

EV. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

MUSTAQIL TA'LIM

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Tinglovchi mustaqil ishni muayyan modulni xususiyatlarini hisobga olgan xolda quyidagi shakllardan foydalanib tayyorlashi tavsiya etiladi:

- me'yoriy hujjatlardan, o'quv va ilmiy adabiyotlardan foydalanish asosida modul mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha modul bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
 - tinglovchining kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan modul bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish.

№	Mustaqil ish mavzulari	Soati
1.	Til kompetensiyalari	2
2.	Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari	2

YI.GLOSSARIY

Adabiy til (standart) – umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, grammatik qonun-qoidalarga rioya qilinadigan, ma'lum me'yorga solingan, umummajburiy va qonuniy to'g'ri qo'llanadigan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi til. Adabiy til muayyan xalqning shakllanishi va birlashishida muhim rol o'ynaydi. Adabiy til jamiyatning ilm-fan, ta'lim, adabiyot, diplomatiya, xuquqshunoslik, ish yuritish, turli tashkilotlar va ziyolilarning kundalik hayotida ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Adabiy tilga muomala jarayonida qo'llanadigan shevaga, so'zlashuvga xos bo'lgan so'zlarning ishlatilmasligi xosdir.

Aralash bilingvizm – nutq analizi va sintezining yagona mexanizmini nazarda tutadi, birga mavjud bo'lgan tillar esa faqat ustki struktura darajasida farqlanadi.

Argo – jargondan farqli o'laroq, biron ijtimoiy guruh tomonidan boshqalar uchun atayin tushunarsiz qilib qo'llaniladigan u yoki bu darajadagi *yashirin*, *yasama* til. Argo jamiyatning asosiy qismidan izolyatsiyalashishga harakat qilgan, muayyan maqsadlar yo'lida birlashgan ijtimoiy guruhlar tomonidan qo'llaniladi. "Argo" termini XVIII asrda jinoyatchilar, tilanchilar va h.k. guruhlarning tili sifatida Fransiyada vujudga kelgan.

Ayollar nutqi – erkaklar nutqidan o'ziga xos jihatlari bilan farq qiladigan nutq. Masalan, yapon ayollarining nutqida 1-shaxs olmoshining qo'llanilmasligi; o'zbek ayollari nutqida erkaklarga nisbatan emotsional bo'yoqdor leksika, qarg'ishlar, erkalatish va kichraytish qo'shimchalarining keng qo'llanilishi, texnik terminlarning kam qo'llanilishi va h.k. Ayollar nutqi nutqiy differentsiatsiyaning genderlik belgisiga ko'ra namoyon bo'lishidir. Gender farqlari turli ekstralingvistik omillar (madaniy, ijtimoiy, diniy) bilan bog'liq bo'ladi. Odatda, gender farqlari tizimli til strukturasi ta'sir ko'rsatmaydi, ular faqat nutq darajasidagina kuzatiladi.

Bilingv – ikki tilni egallagan, ikki tilda erkin muloqot qiladigan shaxs. "Birinchi til" (ona tili) shaxsning bolaligida oilasidan o'zlashtirgan tili bo'lsa, "ikkinch til" keyinroq (kam hollarda bir paytda) o'rganilgan til hisoblanadi.

Bilingvizm (ikki tillilik) – ona tili bilan birga, chet tillaridan birida erkin fikrlasha olish, ikki tilni bir xilda egallash. Shuningdek, ma'lum lisoniy hamjamiyatda ikki tilda muloqotga kirishishdir.

Gender tilshunoslik – til hodisalarini til sohiblarining jinsiga ko'ra farqlariga bog'lab o'rganadigan soha. Ayollar va erkaklar tomonidan qo'llaniladigan til birliklaridagi farqlar ijtimoiy, diniy va h.k. omillar bo'lishi mumkin. Farqlar, asosan, leksik sathlarda (erkaklar nutqida qo'polroq, ayollar nutqida nozikroq leksikaning qo'llanilishi), ba'zan orfoepik va fonologik sathlarda ham namoyon bo'lishi mumkin.

Geterogen lizoniy vaziyat – qarindosh bo'lmagan tillarning komponentlaridan vujudga kelgan lizoniy vaziyat.

Gomogen lizoniy vaziyat – qarindosh tillarning komponentlaridan vujudga kelgan lizoniy vaziyat.

Dialekt – hududiy, ijtimoiy jamoa tomonidan muloqot vositasi sifatida qo'llaniladigan tilning ko'rinishi, turi.

Diaxron sotsiolingvistika – til rivojlanishining jamiyat rivojlanishi bilan aloqasini tavsiflovchi jarayonlarni, ya'ni til tarixini xalq tarixi bilan bog'lab o'rganuvchi sotsiolingvistik tadqiqotlar yo'nalishi.

Diglossiya – bir milliy tilning turli subkodlarida gapira olish, sharoit va muloqot doirasiga bog'liq holda, tilning bir subkodidan ikkinchi bir subkodiga ko'chish, bir til doirasidagi turli uslublardan foydalana olish. "Diglossiya" termini nafaqat bir milliy tilning turli subkodlarida gapirish, balki turli tillarni bilish va ularni muloqot vaziyatiga ko'ra galma-gal qo'llay olishni ham anglatishi mumkin.

Ekzogloss lisoniy vaziyat – har xil tillar majmuyi. Masalan, Rossiya Federatsiyasida 100 dan ortiq til mavjud.

Endogloss lisoniy vaziyat – bir tilning tarmoqlari (ost tizimlari) majmuyi.

Erkaklar nutqi – ayollar nutqidan o'ziga xos jihatlari bilan farq qiladigan nutq. Erkaklar nutqida me'yoriy bo'lmagan iboralar, jargonlar, texnik terminlarning ko'p qo'llanilishi kuzatiladi.

Hududiy dialekt – hududiy chegaralanganligi, qo'llanish doirasining cheklanganligi, boshqa dialektlar va adabiy tilga qarshi qo'yilishi bilan xarakterlanadigan til shakli. Har bir hududiy dialekt u yoki bu darajada o'ziga xos fonetik, grammatik, leksik va so'z yasovchi farqlarga ega bo'lgan tizimli til shaklini namoyon qiladi.

Idiolekt – 1) muayyan til sohibi nutqining fonetik, grammatik, leksik va uslubiy xususiyatlari. 2) individ nutqida turli til variantlari (hududiy va ijtimoiy dialektlar, gender)ning qo'llanilishi.

Ijtimoiy-kommunikativ tizim – muayyan lisoniy hamjamiyatda qo'llaniladigan, funksional jihatdan bir-birini to'ldiradigan, o'zaro aloqada bo'lgan kodlar yoki subkodlar majmuyi.

Interferensiya – ikki tilni biladigan shaxsning bir tilining ikkinchi tiliga ko'rsatgan har qanday ta'siri va bu ta'sirning natijasi.

Jargon – biron ijtimoiy guruh vakillarining o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib ishlatadigan so'z va iboralari. Masalan, *oq* (aroq), *qizil* (vino) – ichuvchilar nutqiga xos; *strelka* (uchrashuv) yoshlarning nutqida; *ko'k*, *ko'kat* (AQSh dollari), *dodasi* (biron narsaning zo'ri) – ko'proq bozorчилarning nutqida qo'llaniladi.

Kod – muloqot vositasi bo'lib, u tabiiy tillar (o'zbek, rus, ingliz va h.k.) hamda sun'iy tillar: esperanto yoki zamonaviy mashina tillari, morze alifbosi, turli signallar va boshqalarni o'z ichiga oladi. Tilshunoslikda kod deganda lisoniy shakllar: til, hududiy yoki ijtimoiy dialekt, shahar koynesi tushuniladi.

Kodlar aralashuvi (bir kod tasarrufidan ikkinchi kod tasarrufiga o'tish) – nutqiy muloqot chog'ida so'zlovchining kommunikatsiya sharoitidan kelib chiqqan holda, bir tildan (bir til variantidan, dialektdan, uslubdan) boshqa bir til ko'rinishiga o'tishi.

Kommunikativ vaziyat – ikki yoki undan ortiq kishilar nutqiy muloqotining vaziyati.

Koordinativ (sof) bilingvizm – ikki til mutlaqo muxtor bo'lib, har biri o'zining tushunchalar majmuyiga mos keladi, ikki tilning grammatik kategoriyalari ham mustaqil bo'ladi.

Koyne – aholi turli guruhlarining ijtimoiy va lisoniy aloqalari jarayonida shakllangan dialektlararo og‘zaki muloqot vositasi.

Kreol til – pijin tillar asosida shakllangan va faoliyat jarayonida til egasining ona tiliga aylangan til. Pijin tildan nafaqat til egalarining mavjudligi, balki lug‘at boyligining kattaligi, grammatikasining turg‘unligi va funksiyalarining kengligi jihatidan farqlanadi.

Lisoniy hamjamiyat – ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan, bir til yoki bir necha til yordamida kundalik hayotda bir-birlari va turli ijtimoiy institutlar bilan o‘zaro muloqotga kirishuvchi insonlar majmuyi.

Lisoniy ijtimoiylashuv – muayyan jamiyatda qo‘llaniladigan tilni o‘zlashtirish va undan foydalanish qoidalarini u yoki bu ijtimoiy rolni ijrosiga muvofiq ishlatish.

Lisoniy kod – lisoniy hamjamiyatdagi muloqot vositalari: til, dialekt, jargon va tilning uslubiy ko‘rinishlari.

Lisoniy vaziyat – ma‘muriy, siyosiy, funksional jihatdan davlatni birlashtirib turuvchi, muayyan jamiyatda qo‘llaniladigan bir yoki bir necha tillarning holati va ularning rivojlanish darajasi. Lisoniy vaziyat muayyan bir vaqtda, muayyan bir joyda qanday tildan foydalaniladi, tillarning soni, qanday turdagi til ushbu hududda ishlatiladi, qancha odam, qanday sharoitda bu tilda gaplashadi, ushbu jamoa a‘zolarining bu tilga bo‘lgan munosabati, umuman, tilning qo‘llanish doirasi haqidagi masalalarni o‘z ichiga oladi. Diglossiya, bilingvizm va ko‘p tillilik lisoniy vaziyatining tarkibiy qismlari hisoblanadi. Bu aksariyat hollarda jamiyatda bir necha tillarning funksional jihatdan bir-biriga bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Lisoniy variativlik – bir xil ma‘noga ega bo‘lgan lisoniy belgilarning shaklidagi, tashqi ko‘rinishidagi nomutanosiblik, har xillik.

Mahalliy til – 1) ko‘p millatli davlatlarda ikki tillilikka ega bo‘lgan mayda millat vakillarining tili; 2) bir millatli davlatlardagi hududiy dialektlar va so‘zlashuv tili.

Makro sotsiolingvistika – tilning u yoki bu darajada ijtimoiy omillar bilan shartlangan yirik masshtabli jarayonlarini o‘rganadi. Bu jarayonlar jamiyatga to‘liqligicha yoki uning katta majmuasiga: ijtimoiy qatlam, etnos, etnik guruh kabilarga xos bo‘ladi. Makro sotsiolingvistikaning diqqat markazida bir ijtimoiy guruh bilan ikkinchi bir ijtimoiy guruh o‘rtasidagi nutqiy muloqot yotadi.

Mikro sotsiolingvistika – tilning kichik jamoalar (oilalar, ishlab chiqarishdagi guruhlar, bog‘cha, maktabdagi sinflar va h.k.)da ishlatilishi bilan shug‘ullanadi. Katta va kichik ijtimoiy jamoalar nafaqat miqdor, balki sifat nuqtayi nazaridan ham farqlanadi: kichik ijtimoiy jamoada (masalan, oilada, turli o‘yinlar va ishlab chiqarish guruhlarida) qo‘llanuvchi til qonuniyatlari ko‘pincha kattalar jamoasida “ishlamaydi” yoki u darajada ta‘sir qilmaydi va aksincha.

Monolingvizm (bir tillilik) – o‘zining etnik yoki boshqa bir tiliga ega bo‘lish. “Monolingvizm” tushunchasi alohida individlarga, guruhlariga va lisoniy hamjamiyatlarga nisbatan qo‘llaniladi.

Muvofiqlashgan lisoniy vaziyat – tillarning tarkibiy qismi funksional jihatdan bir xil ahamiyatga ega bo‘lib, bir xil muloqot vazifasini bajargan holda yuzaga keladi.

Muvofiqlashmagan lisoniy vaziyat – tillarning tarkibiy qismi funksional jihatdan har xil muloqot muhitida va turli ijtimoiy guruhlarda taqsimlanganda yuzaga keladi.

Nutq akti – u yoki bu kommunikativ vaziyat doirasidagi soʻzlovchining aniq nutqiy harakatlari.

Nutqiy muomala – kommunikativ vaziyat qatnashchilaridan boʻlgan yo soʻzlovchi (adresant), yo tinglovchi (adresat)ning nutqi yoki nutqiy reaksiyasini koʻrsatuvchi oʻziga xos xususiyatlari.

Ona tili – insonning bolaligidan (“beshikdan”) oʻzlashtirgan birinchi tili. Odatda, u insonning ota-onasi yoki ulardan birining tili bilan muvofiq keladi. Ayrim hollarda inson keyinchalik boshqa bir tilni oʻzlashtiradi va bu til shu inson uchun asosiy muloqot vositasi boʻladi. Biroq insonning ona tiliga boʻlgan iliqlik munosabati va hurmati har doim saqlanib qoladi. Chunki ona tili kishi millatining asosiy belgilaridan biri boʻlib xizmat qiladi.

Paralingvistika – 1. Nutqiy xabarga kiritilgan noverbal vositalarni oʻrganadigan tilshunoslik sohasi. 2. Nutqiy muloqotda ishtirok etadigan noverbal vositalar majmuyi.

Pijin – xalqlar oʻrtasida boshqa muloqot usuli boʻlmagan vaziyatda vujudga keladigan, etnik sohibi boʻlmagan, lugʻat boyligi va ijtimoiy funksiyasi cheklangan, beqaror grammatik tuzilishga ega boʻlgan aloqaviy til turi. *Pijin* mahalliy tillarning chatishuvidan paydo boʻladi. “Pijin” terminining etimologiyasi toʻliq aniqlanmagan. Biroq uni kantoncha (xitoycha) *bei chin* “pul toʻlamoq”, inglizcha “business” (pay money) soʻzidan kelib chiqqan deb qaraladi. Pijin tillaridan ikkinchi til sifatida katta port shaharlarda foydalaniladi.

Rasmiy til – 1. Davlat tilining siyosiy-yuridik sinonimi. Ayrim mamlakatlarning qonunchiligida “rasmiy til” oʻrniga “davlat tili” termini qoʻllaniladi. 2. Xalqaro doiralarda, xalqaro tashkilotlarda qoʻllaniladigan tilning yuridik maqomi.

Sinxron sotsiolingvistika – til va jamiyat aloqalariga tegishli munosabatlar va jarayonlarni oʻrganadi. Munosabatlar bu aloqalarning statikasini, jarayonlar esa ularning dinamikasini ifodalaydi.

Sleng – muayyan kasb egalari yoki ijtimoiy guruhlarning ogʻzaki nutqida qoʻllaniladigan, emotsional-ekspressiv boʻyoqqa ega boʻlgan soʻz va iboralar. Masalan, “tusovka”, “telejka”, “tachka” va h.k.

Sotsiolekt – umumiy ijtimoiy xususiyatlariga koʻra birlashgan ayrim guruhlarning lisoniy ehtiyojlarini qondirish uchun nutq amaliyotida ishlab chiqilgan til shakli.

Sotsiolingvistika – tilshunoslikning tilni va uning mavjud boʻlgan ijtimoiy sharoitlar bilan bogʻliqligini oʻrganadigan sohasi. U tilning ijtimoiy tabiatini, ijtimoiy funktsiya(vazifa)larini, shuningdek, ijtimoiy omillarning tilga boʻlgan taʼsir mexanizmi bilan bogʻliq masalalarni oʻrganadi.

Sotsium – hayoti va faoliyati tarixan ijtimoiy shakllar bilan chambarchas bir-biriga bogʻlangan insonlar majmuyi. Jamiyat uning aʼzolarining oʻzaro ijtimoiy aloqada boʻlgandagina mavjud boʻladi, rivojlanadi. Mazkur aloqa faqat til vositasida amalga oshiriladi. Til vositasidagi oʻzaro aloqa bir yoki bir necha tillar yordamida amalga oshishi mumkin.

Standart til – 1. Adabiy til. 2. Standartlashgan shakllarni oʻz ichiga olgan til.

Standartlashtirilgan til – jamiyat tomonidan kundalik hayotda oʻzaro fikr almashish vositasi sifatida foydalaniladigan milliy adabiy til. Standartlashtirishning muhim omillaridan biri til grammatikasi va lugʻatini tuzishdir.

Subkod – funksional darajasi va hajmi “kod”dan kichik bo‘lgan kommunikativ osttizim, tilning turi. Masalan, hozirgi o‘zbek milliy tilining subkodlari bu – adabiy til, hududiy dialektlar, ijtimoiy jargonlar, shahar (Toshkent) koynesi hisoblanadi.

Subordinativ bilingvizm – so‘zlashuvchilar ikkinchi tilni ona tilining ta’siri vositasida qabul qiladi: tushuncha ona tilining leksik birliklari, qolganlar esa ikkinchi til birliklari bilan o‘zaro munosabatda bo‘ladi.

Sun’iy til – tabiiy tilni qo‘llash imkoniyati cheklangan sohalar uchun yaratilgan belgilar tizimi. Sun’iy tillar orasida muayyan maqsadlar uchun (masalan, matematikada foydalaniladigan ramzlar tili) yoki inson muloqotida foydalanishga mo‘ljallangan maxsus tillar ajratiladi. Bunga esperanto xalqaro tili misol bo‘la oladi. Bu til 1887-yilda polyak olimi L.Zamengof tomonidan yaratilgan bo‘lib, keyingi yillarda muallifning o‘zi va boshqa shaxslar tomonidan mukammallashtirilgan. Uning grafikasi lotin alfavitida, so‘zlarning aksariyati Yevropa tillaridan olingan, grammatikasi agglyutinatsiya prinsipiga asoslangan. Hozirgi kunda u ancha keng tarqalgan sun’iy tillardan biridir. Bu tilda axborotlar chiqariladi, bir qancha mashhur klassik asarlar tarjima qilingan. Ba’zi mamlakatlarda bu tilda radio eshittirishlar ham tashkil etilgan. Sun’iy tillarni o‘rganish bilan interlingvistika shug‘ullanadi.

So‘zlashuv tili – adabiy til me’yorlariga ega bo‘lmagan, kundalik muomalada qo‘llaniladigan tilning og‘zaki shakli. Millatning shakllanishi davrida milliy muloqot vositasi sifatida yuzaga keladi. So‘zlashuv tili bir tomondan, yangi birliklarni muomalaga kiritishi, ikkinchi tomondan, tayyor qoliqli konstruksiyalarni qo‘llash bilan xarakterlanadi.

Termin – biron soha yoki faoliyatga oid muayyan tushunchani aniq ifodalaydigan, soha mutaxassislari tomonidan kasb-hunar faoliyati bilan bog‘liq muloqotda, rasmiy muomalada qo‘llaniladigan so‘z yoki so‘z birikmasi. Masalan, *leksema* - tilshunoslikka, *atom* – fizika va kimyoga oid termin.

Til – insonning muhim aloqa vositasi, tilshunoslikning asosiy obyekti. “Til” termini o‘zaro bog‘langan ikki ma’noga ega: 1) til – muayyan belgilar tizimi; 2) biron bir sotsium tomonidan muayyan vaqtda va muayyan makonda qo‘llaniladigan aniq mavjud bo‘lgan belgilar tizimi.

Til maqomi – 1. Tilning yuridik maqomi – muayyan ijtimoiy-kommunikativ tizimdagi til qog‘llanilishininig qonuniy tasdiqlash. Masalan, tilga davlat tili maqomining berilishi. 2. Tilning faktik maqomi – tildan aniq foydalanish, uning vazifaviy yuklamasi. Bunda tilning maqomi qonunan belgilanmasligi mumkin. Masalan, sobiq Sho‘rolar davrida rus tili davlat tili maqomiga ega bo‘lmasa-da, davlat tili vazifasini bajarib kelgan.

Til me’yori – biror bir jamiyatda, muayyan bir davrda lisoniy vositalarni tanlash, belgilash va ulardan foydalanish qonuniyatlari.

Tilni planlashtirish – “til siyosati”ga nisbatan kengroq tushuncha bo‘lib, tilga nisbatan bo‘lgan har qanday ongli va ma’lum maqsadga qaratilgan o‘zgarishlar.

Til siyosati – davlat, sinf, ijtimoiy guruhlarining mavjud tillar yoki til osti tizimlari vazifalarini o‘zgartirish yoki saqlab qolish, yangi lingvistik me’yorlarni joriy qilish yoki eski me’yorlarni saqlab qolishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuyi.

Til sotsiologiyasi – fanlararo chatishgan soha bo‘lib, u sotsiologik maqsad va tadqiqot metodlarini lingvistik materiallar bilan aloqadorlikda tadqiq etadi.

Til qo‘llash sohasi – so‘zlashuvchilarning muayyan til vositalari va ularning bir-biri bilan birikuv qoidalarini tanlab olib amalga oshishini qondiradigan, bir xil kommunikativ ehtiyojlarni tavsiflaydigan til tashqarisidagi muhit sohasi.

Xalq tili – 1. Muayyan tilning ko‘p tarqalgan, umumiyatda keng qo‘llaniladigan til turi. Orfoepik, grammatik va leksik me‘yorlardan holi bo‘lgan, o‘zida dialekt va shevalarni birlashtirgan so‘zlashuv tili. 2. U yoki bu shaklda dialektal xarakterga ega bo‘lgan xalq og‘zaki ijodining tili.

YII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan erkin va farovon hayot pirovard maqsadimiz. 8-jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 2000.
2. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz ma’sulmiz. 9-jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 2001.
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
4. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.
5. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo‘lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

6. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2014.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim - tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan islox qilish, barkamol avlodni voyaga yetkazish to‘g‘risida”gi 1997 yil 6 oktyabrdaqi №1869-sonli Farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining “Uzluksiz ta’lim tizimi uchun davlat ta’lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish to‘g‘risida”gi 1998 yil 5 yanvardagi 5-sonli Qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining “Uzluksiz ta’lim tizimini darsliklar va o‘quv adabiyotlari bilan ta’minlashni takomillashtirish to‘g‘risida”gi 1998 yil 5 yanvardagi 4-sonli Qarori.
10. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining “Oliy ta’limning davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2001 yil 16 avgustdagi 343 - sonli Qarori.
11. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining “Oliy o‘quv yurtlari talabalariga stipendiyalar to‘lash tartibi va miqdorlari to‘g‘risida”gi 2001 yil 17 avgustdagi 344 - sonli Qarori.
12. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 1 martdagi “Nodavlat ta’lim muassasalari faoliyatini lisenziyalash tartibi to‘g‘risida”gi Nizomni tasdiqlash to‘g‘risidagi 100-sonli Qarori.
13. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining “Oliy ta’lim muassasasiga pedagoglarni tanlov asosida ishga qabul qilish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomni tasdiqlash to‘g‘risidagi 2006 yil 10 fevraldagi 20-sonli Qarori.

- 14.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 16-fevraldagi “Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularni malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi 25-sonli Qarori.
- 15.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining “Oliy ta‘lim muassasalari talabalari o‘qishini ko‘chirish, qayta tiklash va o‘qishdan chetlashtirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom tasdiqlash xususidagi 2010 yil 18 iyundagi 118-sonli Qarori.
- 16.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta‘lim muassasalarining bitiruvchilarini tadbirkorlik faoliyatiga jalb etish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2010 yil 28 iyuldagi 4232-sonli Farmoni.
- 17.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta‘lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2011 yil 20 maydagi 1533-sonli Qarori.
- 18.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash va attestatsiyadan o‘tkazish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi 2012 yil 24 iyuldagi 4456-sonli Farmoni.
- 19.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 26 sentyabrdagi “Oliy ta‘lim muassasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 278-sonli Qarori.
- 20.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining “O‘rindoshlik asosida hamda bir necha kasbda va lavozimda ishlash tartibi to‘g‘risida”gi Nizomi 2012 yil 18 oktyabrdagi 297-sonli Qarori.
- 21.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta‘lim hamda oliy malakali ilmiy va ilmiy pedagogik kadrlarni tayyorlash attestatsiyadan o‘tkazish tizimini takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi 2012 yil 28 dekabrdagi 365-sonli Qarori.
- 22.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 29 dekabrdagi “Respublika oliy ta‘lim muassasalari reytingini baholash tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi 371-son Qarori.
- 23.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 10 yanvardagi “Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta‘limning Davlat ta‘lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida” 2001 yil 16 avgustdagi 343-son qaroriga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi 3-sonli Qarori.
- 24.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 2 martdagi “Magistratura to‘g‘risida”gi Nizomni tasdiqlash to‘g‘risidagi 36-sonli Qarori.
- 25.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyundagi “Oliy ta‘lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 4732-son Farmoni.
- 26.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015 yil 20 avgustdagi “Oliy ta‘lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi 242-sonli Qarori.

III. Maxsus adabiyotlar

1. Dittmar N. Soziolinguistik. Exemplarische und kritische Darstellung ihrer Theorie, Empirie und Anwendung. – Frankfurt: Main, 1973.
2. Wunderlich D. Zum Status der Soziolinguistik // Aspekte der Soziolinguistik. - Frankfurt, 1971.
3. Belikov V.I., Krisin L.P. Sotsiolingvistika. –M., 2001.
4. Brayt U. Vvedenie: parametri sotsiolingvistiki // Novoe v lingvistike. Vip. VII. – M., 1975.
5. Vinogradov V.A., Koval A.I., Porxomovskiy V.Ya. Sotsiolingvisticheskaya tipologiya. Zapadnaya Afrika. –M., 1984.
6. Stepanov G.V. Tipologiya yazikovix sostoyaniy i situatsiy v stranax romanskoj rechi. –M., 1976.
7. Ervin-Tripp S.M. Yazik. Tema. Slushatel. Analiz vzaimodeystviya // Novoe v lingvistike. Vip. VII. Sotsiolingvistika. – M., 1975.

IV. Elektron ta'lim resurslari

27. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi: www.edu.uz
28. O'zbekiston Respublikasi Aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari davlat qo'mitasi: www.aci.uz
29. Kompyuterlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash: www.ictcouncil.gov.uz.
30. Toshkent axborot texnologiyalari universiteti: www.tuit.u.
31. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Matbuot markazi sayti: www.press-service.uz
32. <http://www.ziyonet.uz>
33. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>
34. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>
35. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism>
36. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
37. O'zbekiston Respublikasi Davlat hokimiyati portali: www.gov.uz
38. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati, 2004, UNDP DDI:
39. O'zbek internet resurslarining katalogi: www.uz
40. <http://gov.uz>
41. <http://www.ziyonet.uz>
42. <http://www.connect.uz>
43. <http://www.uzsci.net>
44. <http://www.edu.uz>
45. <http://www.pedagog.uz>
46. <http://dx.doi.org/10.5977/jkasne.2013.19.3.307>